

Landbouwinkomens

De tumultueuze gebeurtenissen die zich de laatste tijd in agrarische kringen hebben afgespeeld, hebben natuurlijk een dieper liggende oorzaak dan de ontvangst van aanslagbiljetten voor de inkomstenbelasting, hetgeen door sommigen als de directe aanleiding wordt gezien. Die dieper liggende oorzaak zou dan moeten zijn de inkomenspositie van de land- en tuinbouw. Over dit onderwerp heeft de minister van Landbouw en Visserij onder de druk van het groene front, die aanvankelijk niet sterk genoeg was om de minister ertoe te bewegen zijn vakantie te onderbreken, een nota geproduceerd die op 16 augustus jl. aan de Tweede Kamer werd aangeboden 1). Het is een nota van geringe omvang die bovendien weinig informatie biedt, niet alleen omtrent de inkomenspositie van de land- en tuinbouw, maar ook ten aanzien van de voorgenomen maatregelen. De nota verschaft bijv. geen duidelijkheid over de vraag om welk bedrag het bij deze steunmaatregelen gaat, hoewel in het verslag van het mondelinge overleg met de minister een bedrag van f. 200 mln. wordt genoemd 2). Daarenboven zullen er algemene maatregelen worden getroffen waarover bij de aanbidding van de *Miljoennota 1975* mededelingen zijn gedaan.

Interessanter dan de nota zelf is het in voetnoot 2 genoemde verslag. Met name de opmerking van de minister dat het de regering niet ging „om het inkomensniveau zelf maar om de ontwikkeling daarvan” (blz. 4, lk) verdient de aandacht. Deze opmerking zou een aanwijzing kunnen zijn dat de wisselvalligheid van het ondernemersinkomen 3) een grotere rol speelt dan de relatieve inkomenspositie van de agrarische sector, namelijk ten opzichte van andere bedrijfs-categorieën. Juist deze laatste factor zou naar mijn mening een belangrijke overweging dienen te zijn bij de beleidsbepaling. Dat dit evenwel nauwelijks mogelijk is, vindt zijn oorzaak ten dele in het op een ander terrein gevoerde beleid van het vorige en het zittende kabinet. De in het kader van de spreiding van rijksdiensten voorgenomen verhuizing naar Heerlen van de Afdeling Financiële Statistieken van het CBS dreigt nu, en in de toekomst in versterkte mate, de door velen voorspelde desastreuze gevolgen inderdaad te gaan oproepen. De regionale inkomensstatistiek van 1969, die reeds lang gepubliceerd zou moeten zijn, is nog altijd niet verschenen. Het is ook zeer de vraag of de volledige inkomensstatistiek van 1970 wel ooit zal worden gepubliceerd, terwijl men evenzeer zijn twijfels kan hebben omtrent de kwaliteit van de statistieken die in de toekomst zullen worden gepubliceerd. Het zou mij niet verbazen indien juist deze voorgenomen verhuizing als belangrijkste oorzaak zou

moeten worden aangewezen van het feit, dat de minister van Sociale Zaken in gebreke zal blijven om nog dit jaar een nota over inkomenspolitiek aan de Tweede Kamer aan te bieden.

Het meest recente jaar waarin de inkomenspositie van de landbouw (incl. de visserij) met die van andere bedrijfs-categorieën kan worden vergeleken, is 1967. Ik zal me daarbij beperken tot de zelfstandigen, omdat 57,5% van de in de landbouw werkzame personen tot de zelfstandigen behoort. Dit komt tot uiting in het feit dat van alle zelfstandigen 36,5% werkzaam was in de landbouw. Het gemiddelde inkomen van deze laatste groep bedroeg 2/3 van het gemiddelde inkomen van alle zelfstandigen. Daarbij kan worden aangetekend dat de inkomensongelijkheid in de landbouw, vergeleken met de andere bedrijfs-categorieën in 1967, gering was. Bij de inkomensopbouw valt het arbeidsinkomen van de gehuwde vrouw op; in de landbouw is dit relatief belangrijker dan in andere sectoren. Dit alles suggereert dat de inkomenspositie van de zelfstandigen in de landbouw in het algemeen wel eens relatief slecht zou kunnen zijn, hoewel met name in de IJsselmeerpolders uitzonderingen zullen voorkomen. Overigens mag wel bedacht worden dat het gemiddelde inkomen van de werknemers in de landbouw slechts 1/3 bedraagt van dat van de zelfstandigen in deze bedrijfs-categorie. Het lijkt dus niet onwaarschijnlijk dat het zonnige beeld, dat Dr. R. Tamsma in zijn in 1967 gehouden oratie nog van de landbouwincomens kon schilderen, inmiddels aanzienlijk meer schaduwzijden is gaan vertonen 4). Wellicht zou het groene front zijn belangen beter kunnen bepleiten aan de hand van gegevens over relatieve inkomensniveaus dan met behulp van gegevens over de ontwikkeling van de landbouwincomens op zich zelf. Maar dan moeten die gegevens eerst beschikbaar zijn. Misschien wordt de verhuizing van het CBS nog wel onmogelijk gemaakt door een blokkade van tractoren.

M. P. van der Hoek

1) *Nota inzake de inkomenspositie van de land- en tuinbouw*, zitting 1973-1974, 13020, nr. 2.

2) Zitting 1973-1974, 13020, nr. 3, blz. 2 linker kolom.

3) Voor de landbouw was 1973 een goed jaar.

4) Hij baseerde zich daarbij voornamelijk op gegevens uit 1960. Er was dus sprake van een vertraging van zeven jaar. Het geeft te denken dat de vertraging nu weer zeven jaar is.

Inhoud

<i>Drs. M. P. van der Hoek:</i>	
Landbouwinkomens	829
Column	
Kwaadaardig, door Prof. Dr. N. H. Douben	831
<i>Prof. Dr. H. C. Bos:</i>	
Particuliere buitenlandse investeringen in ontwikkelingslanden	832
<i>Mr. H. Versloot:</i>	
Industriepolitiek en energiebeleid	836
<i>Prof. Dr. G. P. Hoefnagels:</i>	
Maatschappelijke rituelen rond misdaad	839
<i>Drs. M. Kok:</i>	
De Antilliaanse economie	840
Ingezonden	
Eigenlijke en oneigenlijke spaargelden, door Drs. H. A. de Werker met naschrift van Dr. C. J. Rijnvos	845
Boekennieuws	
W. J. Slagter met medewerking van J. Th. M. Palstra en J. C. K. W. Bartel: Compendium van het ondernemingsrecht, door Prof. Mr. Drs. J. Th. Degenkamp	847
Mededeling	848

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
 Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
 Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 93,60 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 57,20 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptaart) op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,- (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar. Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam Lange Haven 141, Schiedam. tel. (010) 260 260, toestel 908.

Stichting
 Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

- Arbeidsmarktonderzoek
- Balanced International Growth
- Bedrijfs-Economisch Onderzoek
- Economisch-Technisch Onderzoek
- Vestigingspatronen
- Macro-Economisch Onderzoek
- Projectstudies Ontwikkelingslanden
- Regionaal Onderzoek
- Statistisch-Mathematisch Onderzoek
- Transport-Economisch Onderzoek

Sleutelhangers...

krijgt U niet cadeau als u een abonnement op ESB neemt. Ook al is ESB de sleutel tot het economisch gebeuren.

Wat U wel ontvangt is veel interessante achtergrondinformatie. Iedere week weer artikelen, columns en rubrieken door een keur van auteurs.

Voor abonnementen: tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.

Kwaadaardig

Veel is er in het verleden — en ook thans nog — gediscussieerd over de mogelijkheid om het verschijnsel van de voortdurende nominale loon- en prijsstijgingen te beteugelen. In het algemeen is de permanente inflatie, waarvan het tempo steeds hoger is geworden, negatief beoordeeld. Zozeer zijn de kwalijke kanten van dit verschijnsel uitgemeten, dat er gesproken is van „volksvijand” nummer één en van een ontwrichting van het maatschappelijk bestel. Dit laatste is vooral door de president van de centrale bank op regelmatige tijden benadrukt als één van de belangrijkste gevaren van de trendmatige prijsstijging.

De afwijzing in brede kring van het inflatieverschijnsel staat echter in schrille tegenstelling tot de serieuze bestrijding ervan. De middelen, welke de uitvoerders van de economische politiek ter beschikking staan om ervoor te zorgen dat de voorwaarden voor een stijgende welvaart zo goed mogelijk vervuld zijn, blijken in het verleden tekort te zijn geschoten om de inflatie ook maar enigszins aanmerkelijk in te dammen. Velen hebben reeds beweerd, dat de traditionele instrumenten waarvan de economische politiek zich kan bedienen, totaal zijn dolgedraaid als het gaat om de bestrijding van de inflatie. Daarbij laat ik dan nog in het midden of men de bestrijding moet interpreteren als het wegnemen van de oorzaken, of als het verzachten van de gevolgen die de prijsstijging oproept. Tussen bestrijding van de bron en die van het symptoom is meestal geen helder onderscheid gemaakt.

Een blik op de prijsstijgingspercentages leidt nogal gauw tot de gevolgtrekking, dat er weinig van de stabiliteit van de gulden (en ook van andere valuta) terecht is ge-

komen. Dat heeft sommigen de uitspraak ontlokt, dat we moeten leren leven met de inflatie. Maar wat betekent deze uitspraak precies? Het lijkt er steeds meer op dat de elkaar voor de voeten lopende maatschappelijke groeperingen ieder hun eigen uitleg eraan geven. Dat is trouwens niet verwonderlijk gezien hun uiteenlopende belangen. Ergens mee leren leven, kan namelijk uitnodigen tot een passief ondergaan van de moeilijkheden en bezwaren, maar het kan ook betekenen dat men zich terdege gaat wapenen tegen de consequenties van het verschijnsel. De laatste tijd komen er voorbeelden op de propen die grond geven aan de gedachte, dat elke groepering maar moet trachten om te redden wat er nog van zijn positie te redden valt. Er is aldus een nieuw wachtwoord in circulatie gekomen: indexering.

Voorop in de race tot beperking van de inflatieschade is de vakbeweging gegaan. Door opneming van indexeringsclausules in de collectieve arbeidsovereenkomsten heeft deze institutie getracht, de inflatiegevolgen zoveel mogelijk af te wentelen op andere deelnemers aan de economische kringloop. De reacties welke deze gedragslijn heeft opgeroepen bij de rivaliserende maatschappelijke groeperingen treden steeds meer aan het licht.

Een tweede acteur in het economische spel, die ook is gaan denken aan mogelijkheden zich enigszins in te dekken tegen de prijshausse, is de centrale overheid. Als dit stukje wordt afgedrukt, zal ons bekend zijn of er voor de komende jaren een „totale ruimtenorm” voor de nor-

mering van de rijksfinanciën wordt gehanteerd, en of daarin (achteraf) een indexeringsclausule verschijnt waarmee de overheid de gevolgen van de inflatie voor haar eigen (en dus ook onze) huishouding tracht te beperken.

De volgende stap die kan worden genomen, is indexering van de rente. Zoals bekend, is de Engelse regering van plan op bescheiden schaal te gaan experimenteren met de uitgifte van geïndexeerde rentespaarbrieven. Daarmee is dan officieel de capitulatie uitgesproken, waardoor de prijsstijging als uiteindelijke „overwinnaar” na jarenlange strijd wordt erkend.

Gezien de uitlatingen van de president van De Nederlandsche Bank zal het in ons land moeilijk zijn om geïndexeerde leningen uit te geven. Want daarmee erkent deze monetaire autoriteit dat een belangrijk onderdeel van de taak der Bank niet meer te vervullen is (stabilisatie van de munteenheid). Bovendien is het de vraag of een indexatie van de rente wel tot een hogere spaarneiging leidt; dit wil men in Engeland althans gedaan krijgen. Een belangrijk bezwaar van indexatie is — naast het erkennen van de onmacht om de inflatie te bestrijden — dat de financieringskosten van vreemd vermogen voor het bedrijfsleven hoger worden, zodat het rendement over het geïnvesteerde eigen vermogen nog meer omlaag wordt gehaald dan nu al het geval is. Op deze wijze gaan leven met de inflatie betekent het bevorderen van een kwaadaardig economisch gezwel. Daaraan heeft niemand behoefte, want de economische heelmeeesters ontbreken om dit gezwel radicaal weg te nemen.

Zelfs partiële indexering — of schoon op zich misschien goed bedoeld — blijft een gevaar.

Particuliere buitenlandse investeringen in ontwikkelingslanden

PROF. DR. H. C. BOS *

Sedert enkele jaren is een intensieve discussie over de betekenis van particuliere buitenlandse investeringen (PBI) en multinationale ondernemingen (MNO's) aan de gang. Een belangrijk deel van deze discussie draagt een weinig zakelijk en objectief karakter. Het schijnt zo te moeten zijn dat de meningen over PBI en MNO verdeeld zijn in twee kampen, die van voor- en tegenstanders, waarbij elke partij haar passende cijfers en voorbeelden aandraagt om de eigen mening te ondersteunen of te rationaliseren. Het hoeft geen betoog dat deze „state of the debate” over zo'n belangrijk en complex onderwerp hoogst onbevredigend is en weinig geschikt om tot een voor alle betrokkenen aanvaardbare visie op de rol van particuliere buitenlandse investeringen te komen.

Dit artikel geeft een zo concreet mogelijk overzicht van een aantal aspecten die voor de bepaling van de betekenis van PBI voor ontwikkelingslanden van belang zijn. Ter inleiding volgen enkele algemene opmerkingen.

In het volgende zal over PBI en niet over MNO's worden gesproken. Onder PBI wordt verstaan buitenlandse directe investeringen. Het kenmerk daarvan is dat het niet alleen gaat om een financiële investeringstransactie, maar ook om de overdracht van know-how, technologie

en management. Bij projecten van directe investeringen blijft de particuliere buitenlandse investeerder controle uitoefenen op zijn overzeese investering. De voorkeur te spreken over PBI i.p.v. over MNO's heeft een aantal voordelen. De MNO is geen duidelijk omljnd begrip, PBI wél en we zijn daarover statistisch iets beter geïnformeerd, terwijl PBI de investeringen van de MNO's wel insluit.

Dit overzicht laat buiten beschouwing de betekenis van PBI in ontwikkelingslanden voor de ontwikkelde landen, evenals PBI in ontwikkelde landen zelf. Evenmin zal uitvoerig worden ingegaan op die aspecten van PBI die van algemene betekenis zijn en niet specifiek voor ontwikkelingslanden. De problemen verbanden aan het overheersen van buitenlandse investeringen zijn bijv. voor Canada t.o.v. Amerikaanse investeringen even belangrijk als bijv. voor Thailand en Indonesië t.o.v. Japanse particuliere investeringen.

Met deze afperking van het onderwerp blijft het terrein overigens groot genoeg om verdere beperking in de behandeling noodzakelijk te maken. Zoals een goede preek zal dit overzicht uit drie delen bestaan: 1. een korte feitelijke beschrijving van omvang en structuur van PBI; 2. de effecten van PBI en hun evaluatie; 3. het beleid t.o.v. PBI.

Omvang en aard van de buitenlandse directe investeringen in ontwikkelingslanden

Volgens gegevens van de OECD was eind 1970 ongeveer \$ 39 mrd. particulier buitenlands kapitaal geïnvesteerd in ontwikkelingslanden, in de zgn. ontwikkelde landen echter driemaal zoveel ¹⁾. Toch is de relatieve betekenis van dit buitenlandse kapitaal voor de ontwikkelingslanden groter. Voor deze bedraagt de voorraad van direct geïnvesteerd kapitaal ongeveer 9% van het BNP van die landen, voor de ontwikkelde landen is dit ongeveer 6% van hun BNP in 1970. Ca. 6% van de nationale produktie in de ontwikkelingslanden wordt geproduceerd door buitenlandse bedrijven waarin ongeveer 1,6 mln. personen werkzaam zijn.

Naar *geografische verdeling* over de ontvangende ontwikkelingslanden naar werelddelen vinden we dat ongeveer de helft van dit buitenlandse kapitaal in Latijns-Amerika is geïnvesteerd, nl. ca. \$ 20 mrd. Vër daarna volgen Afrika met \$ 7,5 mrd., Azië met \$ 5,5 mrd., Midden-Oosten met \$ 3,5 mrd. en Zuid-Europa met \$ 2,5 mrd. In de tijd gezien is de groei van het kapitaal in Azië het sterkst, die van Latijns-Amerika en het Midden-Oosten relatief stagnerend.

Naar *bedrijfstakken* verdeeld neemt de petroleum-industrie met \$ 13 mrd. éénderde van het totaal geïnvesteerde kapitaal voor haar rekening, de industrie \$ 12,3 mrd., de mijnbouw \$ 4 mrd. en de overige sectoren (bank-

wezen, toerisme, landbouw, openbare nutsbedrijven) \$ 9,7 mrd. De groei van de industrie is het sterkst.

Bij de samenstelling van het geïnvesteerde kapitaal naar *kapitaal-exporterende landen* zijn de Verenigde Staten verreweg het belangrijkste met \$ 17,5 mrd. Het Verenigd Koninkrijk komt op de tweede plaats met \$ 6,7 mrd., gevolgd door Frankrijk met \$ 2,9 mrd., Nederland: \$ 1,8 mrd., West-Duitsland: \$ 1,2 mrd., Canada: \$ 1 mrd. en andere landen met minder dan \$ 1 mrd. Hieronder is Japan snel in opkomst met name door zijn investeringen in Zuid-oost-Azië.

Bezien we tenslotte de *jaarlijkse stroom* van netto directe investeringen naar ontwikkelingslanden dan kunnen we constateren dat deze stroom in 1972 ca. \$ 4,3 mrd. bedroeg

* Dit artikel is een bewerking van de voordracht door de schrijver gehouden op het congres gewijd aan het thema „De multinationale ondernemingen” georganiseerd door de Faculteit der Economische Wetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam ter gelegenheid van de viering van haar 25-jarig bestaan op 22 maart 1974. De auteur is directeur van het Nederlands Economisch Instituut en hoogleraar in de ontwikkelingsprogrammering aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

¹⁾ Deze en de volgende statistische gegevens zijn gepubliceerd in Grant L. Reuber (et al.), *Private foreign investment in development*, Clarendon Press, Oxford, 1973.

bij een totale netto-stroom van particulier kapitaal (d.w.z. inclusief exportkredieten en portefeuille beleggingen) van \$ 8,4 mrd. en van officiële hulp van \$ 8,7 mrd. In absolute zin heeft de omvang van directe investeringen zich tussen 1967 en 1972 verdubbeld.

De directe investeringen hebben in 1970 ongeveer 8% bijgedragen tot de netto kapitaalvorming in de ontwikkelingslanden, de overige soorten particulier buitenlands kapitaal 10%, het officiële kapitaal 20% en de binnenlandse besparingen de resterende 62%.

Bovenstaande greep uit het cijfermateriaal geeft uiteraard slechts een indruk van de kwantitatieve betekenis van de directe investeringen voor de gehele groep van ontwikkelingslanden. Voor individuele ontwikkelingslanden kan de betekenis sterk afwijken van dit gemiddelde beeld.

Het is in dit verband eveneens zinvol erop te wijzen dat de aanduidingen directe investeringen, PBI of MNO micro-economisch een grote verscheidenheid van economische activiteiten omvatten, een verscheidenheid die van belang is bij de beoordeling van de betekenis van PBI of MNO. Het gaat hierbij niet alleen om het onderscheid naar groot en klein, goed en slecht, maar vooral om de economische functies die de bedrijven of investeringen vervullen. De volgende indeling brengt deze verschillende functies tot uitdrukking.

1. Exploratie en exploitatie van natuurlijke hulpbronnen. Deze vindt plaats in:

- a. de petroleumindustrie met zijn geheel eigen structuur en problematiek;
- b. de mijnbouw (koper, bauxiet, nikkel);
- c. de landbouw en bosbouw (thee, rubber, bananen).

In al deze gevallen is de productie gericht op export van grondstoffen.

2. Industriële productie gericht op voorziening van de binnenlandse markt van het ontwikkelingsland. Het gaat hier meestal om invoerverving van consumptiegoederen (voedingsmiddelen, huishoudelijke artikelen e.d.).

3. Export van industriële halffabrikaten of eindprodukten. Deze kan ontstaan als een ontwikkeling van de productie onder 2, maar kan ook een geheel eigen karakter hebben (zie onder 4).

4. Halffabrikaten worden ingevoerd uit de ontwikkelde landen en verder be- of verwerkt voor arbeidsintensieve onderdelen en vervolgens geëxporteerd naar de ontwikkelde landen (voorbeelden: elektronische industrie, kleding, auto-onderdelen bewerkt in Hongkong, Singapore, Zuid-Korea en Taiwan) 2). Deze productie is bij uitnemendheid gebaseerd op goedkope arbeidskracht.

5. Zgn. nationale bedrijfstakken: openbare nutsbedrijven, bank- en verzekeringswezen, toerisme.

Ook zonder nadere toelichting zal het duidelijk zijn dat de gevolgen van deze verschillende soorten activiteiten sterk uiteenlopen.

De effecten van PBI

Wat is nu de betekenis van de particuliere buitenlandse investeringen voor de ontwikkelingslanden? Vormen zij een zegen of een vloek? Dragen zij bij tot de werkelijke ontwikkeling of vergroten zij de kloof? Zijn ze een vorm van ontwikkelingshulp of een middel van uitbuiting van de arme landen door de rijke? In deze emotionele termen wordt de discussie over de beoordeling van PBI vaak gevoerd. De concrete argumenten die pro en contra worden aangevoerd zijn eveneens zeer tegenstrijdig.

De *positieve* betekenis van PBI wordt naar zijn definitie allereerst gezien in de overdracht van kapitaal die gepaard gaat met overdracht van know-how, of technologie en van management. Daarmede samenhangend wordt aan de directe investeringen een positieve invloed op de nationale productie en de werkgelegenheid toegeschreven. De buitenlandse bedrijven zouden een belangrijke bijdrage tot de

belastingopbrengsten van de overheden van de ontwikkelingslanden leveren. Zij zouden de concurrentie op de binnenlandse markt stimuleren en een impuls vormen voor een dynamischer instelling van de lokale ondernemers. Zij zouden ook een belangrijke functie vervullen bij de opleiding en training van lokale arbeid, de lokale salarissen omhoog trekken en ook infrastructuur helpen verbeteren. Door export- of invoerverving dragen de buitenlandse bedrijven ook bij tot verbetering van de betalingsbalans.

Door de *critici* van PBI wordt daartegenover gewezen op de negatieve invloed van PBI op de betalingsbalans, omdat de stroom van winsten en dividenden die het ontwikkelingsland verlaat de inkomende stroom van nieuwe investeringen overtreft. De overdracht van technologie wordt ook als iets negatiefs gezien, omdat deze niet aangepast zou zijn aan de omstandigheden van de ontwikkelingslanden, m.a.w. er worden te kapitaalintensieve technieken geïntroduceerd. Deze scheppen onvoldoende werkgelegenheid, die verder benadeeld wordt omdat de moderne buitenlandse bedrijven de kleine arbeidsintensieve lokale bedrijfjes wegconcurreren. Ook aan het opleidingsargument wordt weinig waarde toegekend, nl. als gevolg van de kapitaalintensieve productiewijzen en de voorkeur met eigen management te werken. Verder wordt aangevoerd dat buitenlandse ondernemingen de investeringsmogelijkheden voor de lokale ondernemers afnemen, het vraag- en smaakpatroon ten gunste van buitenlandse luxe consumptiegoederen beïnvloeden en de ongelijkheid in inkomensverdeling (personeel en regionaal) vergroten.

Het is niet moeilijk de lijst van gesuggereerde positieve en negatieve effecten nog met vele andere uit te breiden. Maar de genoemde aspecten illustreren voldoende hoe verschillend men de PBI kan beoordelen.

Welke waarde moet nu aan deze argumenten pro en contra PBI worden gegeven, wat zijn de effecten en hoe evalueren we deze? Hierover moeten eerst een aantal algemene opmerkingen worden gemaakt. In de eerste plaats blijkt uit de gegeven voorbeelden dat men het soms niet eens is over de feiten. Dit verschil van mening moet natuurlijk het gemakkelijkst uit de weg kunnen worden geruimd. De relevante vraag hier is wat weten we feitelijk, empirisch en statistisch over het gedrag van buitenlandse ondernemingen en de gevolgen van hun gedrag in ontwikkelingslanden? Het antwoord daarop moet luiden: ontstellend weinig van werkelijke waarde en van voldoende representativiteit. De feiten betreffen meestal partiële gegevens voor een project, bedrijf of op z'n best een bedrijfstak in een bepaald ontwikkelingsland in een bepaald jaar. Het zijn meestal incidentele voorbeelden die generaliserende uitspraken over de positieve dan wel negatieve betekenis van PBI moeten ondersteunen of „bewijzen”. Enigszins breed en systematisch opgezette verzamelingen van gegevens en empirische onderzoeken zijn bijzonder schaars. De feitelijke basis voor een verantwoord algemeen oordeel over PBI is derhalve verre van voldoende. De betekenis van incidentele feiten wordt hiermede overigens niet terzijde geschoven.

In de tweede plaats, de criteria en methoden die bij de evaluatie worden gehanteerd, kunnen vaak de toets van objectiviteit en wetenschappelijkheid niet doorstaan. De bespreking van betalingsbalanseffecten, waarover later, vormt hiervan het bekendste voorbeeld. Het vaststellen van de effecten van PBI is overigens ook niet altijd een eenvoudige zaak. Het principe daarvoor is de situatie of ontwikkeling *met* PBI te vergelijken met die *zonder* PBI. Het vaststellen wat precies de situatie zonder PBI is en deze kwantitatief te schatten, is niet altijd een eenvoudige en ondubbelzinnige zaak, terwijl ook niet alle effecten meetbaar zijn.

Tenslotte, en bovenal, een volledige en finale beoordeling

2) Voor een interessante analyse van deze productie, zie G. K. Hel-leiner, Manufactured exports from less developed countries and multinational firms, *The Economic Journal*, maart 1973, blz. 21-47.

van de betekenis van buitenlandse investeringen zal niet uitsluitend economisch, zuiver objectief en wetenschappelijk kunnen zijn. De effecten van PBI zijn niet slechts van economische aard, maar ook sociaal, cultureel en politiek. Buitenlandse investeringen worden vaak gezien als een bedreiging van de politieke soevereiniteit en onafhankelijkheid van een ontwikkelingsland en van de onafhankelijke ontwikkeling van zijn sociale en culturele leven. De waardering van deze effecten op zich zelf en t.o.v. de economische effecten is geen objectieve en wetenschappelijke zaak, maar berust op een politieke weg van de belangrijkheid van elk van deze aspecten. De genoemde niet-éconómische overwegingen zijn in het oog van sommige ontwikkelingslanden en critici van PBI wellicht belangrijker dan de economische effecten. Maar ook hier geldt dat een afweging tussen alle aspecten moet plaatsvinden.

Economische evaluatie

De economische betekenis van PBI voor een ontwikkelingsland bestaat in de bijdragen die worden geleverd tot de doeleinden van de ontwikkelingspolitiek van het land, waartoe kunnen behoren de verhoging van het nationale inkomen, verbetering van de werkgelegenheid, een gelijkmatiger personele en regionale inkomensverdeling en in de evt. positieve externe effecten, zoals opleiding van arbeid en management, overdracht van know-how en van technologie. Als kosten moeten worden beschouwd de alternatieve kosten van het gebruik van complementaire binnenlandse produktiefactoren en evt. negatieve externe effecten. Tot deze laatste kunnen behoren het introduceren van niet-aangepaste technologie, het veroorzaken van werkloosheid in lokale industrieën die worden verdrongen.

Empirische studies van enige representatieve waarde die PBI aan de hand van bovenstaande criteria pogen te beoordelen ontbreken. Slechts enkele studies hebben gepoogd inkomens- en betalingsbalanseffecten te schatten. Wat deze laatste betreft, het is een veel gebruikte maar weinig wetenschappelijke methode om deze effecten te berekenen als het verschil tussen de invoer van particulier buitenlands kapitaal en de uitgaande stroom van winsten en dividenden. De cijfers daarover laten in vele gevallen inderdaad een nettooverschot van uitgaand kapitaal zien. De methode is echter onjuist, omdat met de directe en indirecte invloed op *alle* posten van de betalingsbalans rekening moet worden gehouden, dus ook op de in- en uitvoer van goederen en diensten. PBI kan invoer overbodig maken (invoersubstitutie) of de uitvoer bevorderen, daarentegen zullen gewoonlijk investeringsgoederen en tussenprodukten ten behoeve van de produktie ingevoerd moeten worden.

Door de Engelse econoom Paul Streeten is erop gewezen dat op deze wijze de (betalingsbalans-)effecten alleen juist worden gemeten wanneer er geen alternatief voor PBI zou bestaan 3). In beginsel zijn er echter verschillende andere mogelijkheden:

1. het ontwikkelingsland kan het produkt geheel met eigen middelen produceren;
2. het kan afzonderlijk kapitaal aantrekken via leningen, licenties aankopen en managerscontracten sluiten. Men koopt dan a.h.w. de losse componenten van het pakket van kapitaal, technologie en know-how waaruit de directe investeringen bestaan;
3. een combinatie van 1. en 2., hetgeen zich voordoet bij „joint-ventures“;
4. het produkt importeren;
5. geheel van het produkt afzien, bijv. geen Coca Cola maar inheemse vruchtendranken maken.

Wanneer één of meer van deze mogelijkheden bestaan dan dient men vervolgens de effecten bij PBI te vergelijken met het beste alternatief dat aanwezig is. Het verschil tussen beide vormt dan het effect van de particuliere buitenlandse

investering. Op deze wijze zijn onder leiding van Streeten in studies voor de UNCTAD inkomens- en betalingsbalanseffecten geschat voor 159 bedrijven in Kenya, Jamaica, India, Iran, Colombia en Maleisië. De resultaten laten een grote variatie in effecten zien. De conclusie van de studies luidt dan ook:

„It is unfortunate but hardly surprising, that no clear and general conclusion about foreign investment emerges from our work. What is clear is that one investment differs greatly from another, and that each must be analysed, and the appropriate policy prescribed, on a case-by-case basis“ 4).

In de onder auspiciën van het OECD Development Centre uitgevoerde studie van het Nederlands Economisch Instituut zijn o.a. met de ontwikkelde methodologie macro-economische gevolgen geschat van het totaal aan PBI naar bedrijfstakken voor de Philippijnen, India, Ghana, Guatemala en Argentinië 5). Ook hierbij blijkt een grote variatie in resultaten, mede al naar gelang van de veronderstellingen die men maakt. Van bijzonder belang blijkt de (negatieve) invloed van het ten dele financieren van buitenlandse investeringen met lokale financiële middelen.

In de door de Canadese econoom Grant L. Reuber geleide andere OECD-studie zijn met name de kenmerken van een 80-tal projecten van buitenlandse investeringen geanalyseerd 6). Inkomens- of betalingsbalanseffecten worden door hem niet geschat. Deze laatste acht Reuber niet relevant, omdat naar zijn mening de algemene financiële politiek van het ontwikkelingsland en een juiste vaststelling van de wisselkoers moeten zorgen dat de betalingsbalans in evenwicht is. Het zou te ver voeren hier op alle aspecten van dit standpunt in te gaan. Volstaan moet worden met hiertegenover te stellen dat deze opvatting het structurele karakter van de betalingsbalanstekorten der ontwikkelingslanden ernstig onderschat. Wél is het juist dat de betalingsbalanseffecten niets zeggen over de invloed die een investering op de economische ontwikkeling heeft.

De belastinginkomsten die buitenlandse bedrijven voor de ontwikkelingslanden opbrengen worden door Reuber geschat op \$ 3,2 mrd. tot \$ 4 mrd. in totaal, waarvan \$ 1 mrd. tot \$ 1,2 mrd. uit de industriële sector. Hij verbindt daaraan echter de opmerking dat het onbekend is wat de reële of netto-inkomsten zijn, omdat men van deze bedragen dient af te trekken het verlies aan inkomsten als gevolg van het verstrekken van subsidies aan de buitenlandse bedrijven langs directe of indirecte weg (tariefprotectie, belastingfaciliteiten).

Over de aanpassing van de gebruikte produktietechnologie aan lokale omstandigheden zijn de gegevens schaars en niet eenduidig. De technische keuzemogelijkheden zijn veelal beperkt. Het constateren dat in het ontwikkelingsland dezelfde technieken worden gebruikt als in het ontwikkelde land betekent niet noodzakelijk dat nagelaten is meer arbeidsintensieve technieken toe te passen. Zulke technieken kunnen geheel ontbreken. De bedrijfseconomische prikkel deze technieken te ontwikkelen kan echter ook afwezig zijn.

Het zijn niettemin waarschijnlijk de overdracht van kennis en technologie en het verschaffen van management die als de belangrijkste functies van de directe investeringen voor de ontwikkelingslanden beschouwd moeten worden. Hiervoor zijn moeilijker alternatieve bronnen aan te geven

3) O.a. in: The multinational enterprise and the theory of development policy, *World Development*, Vol. 1, no. 10, oktober 1973, blz. 1-13.

4) P. P. Streeten en S. Lall, *Main findings of a study of private foreign investment in selected developing countries*, UNCTAD, Doc. TD/B/C.3/111, 23 mei 1973.

5) H. C. Bos, Martin Sanders en Carlo Secchi, *Private foreign investment in developing countries. A quantitative study on the evaluation of the macro-economic effects*. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht-Holland/Boston-USA, 1974.

6) Grant L. Reuber (et al.), *op.cit.*

dan voor kapitaalverschaffing. De betekenis voor de werkgelegenheid, ca. 1,6 mln. in buitenlandse bedrijven op een totale beroepsbevolking van 600 mln., is gering. Onvoldoende inzicht bestaat in de rol die de buitenlandse bedrijven vervullen bij de training en opleiding van lokale arbeid. Evenmin is voldoende duidelijk in hoeverre van de kennisoverdracht ook een spreidingseffect op de rest van de economie uitgaat. Ook hierover zou meer feitelijk onderzoek moeten plaatsvinden.

Reuber komt in zijn studie tot een voorzichtige positieve beoordeling van particuliere investeringen voor ontwikkelingslanden. Hij wijst evenals anderen op het ontbreken van voldoende gegevens voor een gefundeerd generaliserend oordeel, op de grote variatie in de effecten van PBI en op het feit dat deze effecten ten dele afhangen van de politiek die het ontwikkelingsland voert. Deze laatste conclusie leidt tot het laatste deel van deze beschouwingen.

Het beleid t.o.v. PBI

Dit beleid kan worden gezien vanuit het standpunt van de particuliere buitenlandse bedrijven, van de ontvangende ontwikkelingslanden en van de landen waaruit de buitenlandse bedrijven afkomstig zijn. Het beleid van elk van deze drie betrokkenen zal gebaseerd zijn op de betekenis die aan de investeringen wordt toegekend. De criteria die bij de beoordeling van deze betekenis worden aangelegd zullen verschillend zijn.

Directe investeringen vormen een particuliere commerciële transactie en geen ontwikkelingshulp in de formele zin zoals door het Development Assistance Committee van de OECD gedefinieerd. Volgens deze definitie is er alleen sprake van hulp wanneer de kapitaaloverdracht een concessioneel karakter heeft met een schenkingselement van ten minste 25%. Van enige schenking is bij particuliere investeringen geen sprake. Een en ander betekent niet dat dus deze investeringen niet (kunnen) bijdragen tot de economische ontwikkeling. Een commerciële transactie kan zeer wel voor beide partijen voordelen opleveren, en wil zij tot stand komen dan zal ook op zijn minst de verwachting moeten bestaan dat dit het geval is. Sommige critici van PBI schijnen, ten onrechte, te geloven in de juistheid van het gezegde dat „als er twee ruilen, moet er één huilen”, ofwel het voordeel van de een (de winst van de buitenlandse investeerder) is een verlies voor de ander (het ontwikkelingsland). Elementaire economie leert echter anders.

De belangen van buitenlandse investeerder en ontwikkelingsland kunnen en zullen voor een belangrijk deel samengaan. Dit is echter niet noodzakelijk en in alle opzichten het geval. De redenen waarom en de omstandigheden waaronder de belangen niet parallel lopen zijn grotendeels dezelfde als die welke verklaren waarom een project beoordeeld vanuit nationaal-economisch standpunt andere resultaten kan opleveren dan een beoordeling vanuit privaat-economisch standpunt, met name in de omstandigheden kenmerkend voor ontwikkelingslanden. Deze redenen zijn, in het kort:

1. Het verschil in criterium van beoordeling. Nationaal-economisch zijn van belang de bijdragen tot de doeleinden van de ontwikkelingspolitiek, bedrijfseconomisch in hoofdzaak overwegingen van rentabiliteit, continuïteit en vermindering van bedrijfsrisico. Het streven van de regering van een ontwikkelingsland werkgelegenheid te scheppen in een achterblijvende regio bijv. kan in strijd zijn met de bedrijfseconomisch meest aantrekkelijke keuze van vestigingsplaats en produktietechniek.

2. Positieve en negatieve externe effecten zullen in de bedrijfseconomische beoordeling buiten beschouwing worden gelaten, maar niet in de nationaal-economische (bijv. het opleidingseffect en de beïnvloeding van consumptiegewoonten).

3. Ondeelbaarheden in de produktie (hoge vaste kosten) leiden met name bij een relatief klein afzetgebied tot mono-

polistische of oligopolistische marktsituaties en overeenkomstige prijszettingen. Het constateren dat bedrijven winst maken is geen bewijs van zgn. exploitatie of uitbuiting. Wanneer de winsten echter lange tijd excessief zijn, zal er in het algemeen sprake zijn van een monopoliepositie en -prijsvorming die overheidsingrijpen en correctie vraagt.

4. Ook om vele andere redenen zal het prijzenstelsel in ontwikkelingslanden meestal vervalst zijn. Marktprijzen, waarop bedrijfseconomische calculaties zich zullen baseren, kunnen voor goederen, arbeid, kapitaal en valuta geen juiste uitdrukking zijn van hun werkelijke nationaal-economische waarde. Berekeningen in reken- of schaduwrijzen zullen deze waarde moeten benaderen.

Naast deze algemene factoren die veroorzaken dat privaat- en nationaal-economische beoordelingen van elkaar kunnen verschillen, kan ook de multi-nationale aard van het bedrijf een oorzaak van discrepantie vormen. Het multi-nationale bedrijf zal zijn beleid richten op het geheel van activiteiten van moeder- en dochtermaatschappijen over de gehele wereld, terwijl het ontwikkelingsland alleen met zijn nationale belang rekent. Het verbod tot exporteren voor een dochtermaatschappij, in het algemeen of naar landen waar andere dochtermaatschappijen zijn gevestigd, kan bedrijfseconomisch verantwoord zijn vanuit het standpunt van het centrale hoofdkantoor; dit is niet het geval voor de betrokken ontwikkelingslanden waar de dochtermaatschappijen gevestigd zijn. Het is ook de vraag of dit beleid vanuit wereldstandpunt optimaal is.

Ook de problemen rond de zgn. transferrijzen, met name het overfactureren van de invoer ten behoeve van het multinationale bedrijf en het onderfactureren van de uitvoer, vormen een ander voorbeeld van mogelijke conflicten tussen bedrijfseconomische en nationaal-economische belangen veroorzaakt door het multinationale karakter van het buitenlandse bedrijf.

Van de buitenlandse particuliere investeerders kan moeilijk worden gevraagd of verwacht dat zij ontwikkelingshulp zullen geven. Wel zullen zij de kritische instelling van de ontwikkelingslanden niet kunnen verwaarlozen. Het is daarbij zelfs niet altijd relevant of men vindt dat deze kritiek ten onrechte wordt uitgeoefend. De kritiek komt namelijk niet uitsluitend van de regeringen, maar met name wanneer zij een sociaal, cultureel of politiek karakter draagt ook van grote groepen uit de bevolking. Men denke bijv. aan de anti-Japanse demonstraties tijdens het bezoek van de Japanse premier Tanaka aan Zuidoost-Azië in het begin van dit jaar. Buitenlandse bedrijven die economische, sociale en culturele enclaves in een ontwikkelingsland vormen, roepen snel sterke weerstanden op.

Op verschillende manieren kan men trachten evt. conflicten van belangen te beperken. Een zo groot mogelijke openheid en inzicht in het bedrijfsbeleid en in de bedrijfsresultaten kan onjuiste kritiek voorkomen. Een te sterke afhankelijke positie van het ontwikkelingsland kan verminderd worden door „joint ventures” met een meerderheidsaandeel voor de lokale overheid. Dit middel heeft overigens duidelijke beperkingen. Het zwakt de financiële voordelen van de buitenlandse investering voor het ontwikkelingsland af. Het is bovendien hoofdzakelijk geschikt voor invoervervangende bedrijven werkzaam voor de binnenlandse markt en niet voor verticaal geïntegreerde bedrijven of grondstoffenexploitatie. Afspraken om binnen een bepaalde vastgestelde periode, mits niet te kort, maar bijv. 20 à 30 jaar, het buitenlandse bedrijf geleidelijk in binnenlandse handen te doen overgaan en het opnemen van personen uit de ontwikkelingslanden in de raden van bestuur of van commissarissen kunnen de vrees, die al dan niet terecht is, voor buitenlandse overheersing helpen matigen. Internationale afspraken zullen ook de buitenlandse bedrijven moeten beschermen tegen evt. oneerlijke behandeling door regeringen van ontwikkelingslanden en tegen de gevolgen van evt. nationalisatie.

De ontwikkelingslanden zullen een duidelijk en systematisch beleid t.o.v. PBI moeten voeren. Dit beleid zal gebaseerd moeten zijn op een concreet inzicht in een viertal aspecten die bij elke aanvraag tot vestiging van buitenlandse bedrijven onderscheiden kunnen worden:

1. Is de binnenlandse productie van een bepaald produkt nationaal-economisch aantrekkelijk, of kan het beter uit het buitenland worden betrokken dan wel kan het land beter geheel van het produkt afzien?
2. Indien binnenlandse productie wenselijk is, hoe kan deze het beste plaatsvinden? Door lokale particuliere bedrijven, door de overheid, door buitenlandse bedrijven, of tussenvormen?
3. Hoe moeten de economische gevolgen gewaardeerd worden tegenover de sociale, culturele en politieke aspecten?
4. Hoe kunnen in concrete onderhandelingen met buitenlandse bedrijven de voorwaarden zodanig bepaald worden dat de voordelen voor het ontwikkelingsland zo groot mogelijk zijn?

De antwoorden op deze vragen zijn niet onafhankelijk van elkaar. Nauwkeurige antwoorden zijn ook niet altijd mogelijk, maar alleen op basis van een zo concreet mogelijk inzicht in deze aspecten zal een verantwoord beleid t.o.v. PBI in het algemeen en bij individuele beslissingen over het toelaten en aantrekken van buitenlandse investeringen mogelijk zijn.

De bewegingsvrijheid die het ontwikkelingsland heeft in zijn onderhandelingen over nieuwe buitenlandse investeringen is beperkt. Stelt het zijn eisen te hoog of conflicteren deze met de belangen van het buitenlandse bedrijf dan loopt men het risico dat het bedrijf zijn belangstelling verliest en, althans voor sommige typen investeringen, naar een buurland gaat dat minder veeleisend is.

Om dit te voorkomen zouden ontwikkelingslanden minder onderling moeten concurreren om buitenlandse investeerders aan te trekken, zoals vaak gebeurt. Hierbij kan de Andesgroep als positief voorbeeld dienen, waarbij vijf landen een gemeenschappelijke politiek t.o.v. buitenlandse investeringen voeren. In hoeverre de concrete inhoud van

Industriepolitiek en energiebeleid

MR. H. VERSLOOT

In ESB van 11 september en 18 september jl. werden de inleidingen van Drs. W. J. van Gelder en Drs. J. Louwman, die zij hielden op een congres van de Wiardi Beckman Stichting over industriepolitiek, afgedrukt. De heer Van Gelder gaf een socialistische, de heer Louwman een werkgeversvisie. Deze week wordt de inleiding van Mr. H. Versloot, lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal voor de PvdA, over industriepolitiek en energiebeleid geplaatst. De recente oliecrisis heeft duidelijk gemaakt dat beide onlosmakelijk aan elkaar zijn verbonden. De heer Versloot noemt enkele maatregelen die ertoe moeten leiden dat de wereld ook in de toekomst voldoende energie ter beschikking heeft.

Lange tijd lag één van de vanzelfsprekende grondslagen van onze industriepolitiek in de mogelijkheid dat relatief goedkope energie in ruime mate voor de industrie beschikbaar was. Najaar 1973, na het voltooiën van het WBS-rapport *Industriepolitiek*, gebeurde onverwacht, wat reeds eerder werd gevreesd: de regeringen van de Arabische olieproducerende landen beperkten om politieke en economische redenen hun productie, en verhoogden hun heffingen tot het vier- à vijfvoud.

Het feit dat de voorraden fossiele energiedragers, voor zo-

ver tegen lage kosten toegankelijk (en daarvan beheren de Arabische landen het leeuwedeel), snel uitgeput dreigen te raken was één van de aanleidingen tot dit productiebeleid. De concrete politieke situatie in het Midden-Oosten, en de daarin geboden eensgezindheid, leverde een andere, meer spectaculaire aanleiding. Beide te zamen hebben teweeg gebracht dat sedert 1973 de leverantie van ruwe olie naar omvang en prijs onzeker is geworden en zal blijven.

Daarmee zijn nu de westelijke industrielanden en Japan genoodzaakt, hun economisch beleid aan te vullen met een uitdrukkelijk energievoorzieningsbeleid. Voor zover een overeenkomstige ontwikkeling op de overige grondstoffenmarkten duurzaam zou blijken, zal hetzelfde gaan gelden voor de voorziening met grondstoffen; in elk geval echter is het nu reeds onmogelijk een industriebeleid te bespreken zonder daarin alsnog het energiebeleid te betrekken. Een samenleving als de Nederlandse heeft in elk geval een ruime voorziening met niet-biologische, „externe” energie nodig.

	Productie per dag per hoofd x 10 ⁶ Joule	Bevolking Nederland x 10 ⁶ inwoners	Totale energieverbruik Nederland per jaar 10 ⁶ kWh (= GWh)
1000 v. Chr. prim. mens alleen + vuur	ca. 2,1	ca. 1 (?)	ca. 20
1000 n. Chr. mens + dieren, vuur	ca. 10	ca. 5 (?)	ca. 500
1700 n. Chr. mens + wind, dieren, vuur, water	ca. 50	ca. 10	ca. 5.000
1972 n. Chr. mens + foss. energie	540	135	730.000

Om circa 14 mln. inwoners op ongeveer 40.000 km² te laten leven, moeten aanzienlijke hoeveelheden voedsel, grond- en

deze politiek de investeerders heeft afgeschrikt is een andere vraag.

De ontwikkelingslanden zouden hun onderhandelingspositie ook kunnen versterken door meer onderlinge concurrentie tussen buitenlandse ondernemingen werkzaam op eenzelfde terrein uit te lokken. Thans laat de werkelijkheid vaak het tegendeel zien. Sommige ontwikkelingslanden doen hun uiterste best buitenlandse investeringen binnen te halen en verlenen daarbij tal van faciliteiten in de vorm van belastingvrijstellingen of -verlagingen, protectie t.o.v. concurrerende invoer, vrijstelling of verlaging van invoerrechten op produkten ten behoeve van het buitenlandse bedrijf. Vele ontwikkelingslanden lijken zich niet altijd voldoende te realiseren dat deze faciliteiten de betekenis van de investering verminderen. Het is bovendien op zijn minst twijfelachtig of dergelijke faciliteiten van wezenlijke betekenis zijn voor het buitenlandse bedrijf bij zijn investeringsbeslissing.

Het onderhandelen blijft overigens een zaak waarvoor moeillijk vaste regels gegeven kunnen worden. Slechts de al-

gemene beginselen zijn duidelijk. Particuliere bedrijven vestigen zich in ontwikkelingslanden, omdat zij daar bedrijfs-economisch voordeel in zien. Ontwikkelingslanden trekken buitenlandse bedrijven aan, omdat zij dit voor hun nationaal-economische ontwikkeling als voordelig beschouwen. Deze beoordeling zal rekening moeten houden met evt. andere beschikbare middelen die de ontwikkeling kunnen bevorderen. Het is voor de ontwikkelingslanden zaak een beleid te voeren dat de nationaal-economische voordelen van PBI zo groot mogelijk maakt zonder de buitenlandse investeerders af te schrikken. Het is in het belang van de buitenlandse bedrijven dat zij door hun beleid zo weinig mogelijk in conflict komen met de nationale belangen van het ontwikkelingsland. Op vele punten zullen de wederzijdse belangen gelijk gericht zijn, op andere daarentegen niet. Het beleid van alle betrokkenen zal erop gericht moeten zijn zulke belangenconflicten te voorkomen of te beperken.

H. C. Bos

hulpstoffen worden aangevoerd en bewerkt, terwijl daarnaast omvangrijke verplaatsingen nodig zijn van personen en informatie voor het vervullen van de bestuurlijke, commerciële, culturele en recreatieve functies, evenals verwarming van woningen en werkplaatsen. Zelfs als op het energieverbruik per hoofd een „verspilling” van 15 á 25% bespaard kan worden, resteert een totale energiebehoefte in Nederland van 550.000 tot 620.000 x 10⁶ kWh per jaar; 110 tot 125 x het „natuurlijke” energieverbruik in de 18e eeuw.

Een laag-energetische samenleving met een verbruik van 50 á 100 x 10⁶ Joule per hoofd per dag kan niet anders zijn dan een technisch laag ontwikkelde dunbevolkte samenleving met geringe communicatie. Wel kan een meer efficiënt gebruik van energie worden bereikt (met behoud of verbetering van welzijn) vanuit de huidige situatie door:

1. in de bestaande vormen van energiegebruik verspillingen weg te nemen of voor gelijke bestemming efficiëntere methoden toe te passen;
2. het energiegebruik te verminderen of te beëindigen voor die bestemmingen die de laagste welzijns waarde per eenheid energie (bijvoorbeeld kWh = 860 kcal = 3,6 x 10⁶ Joule) opleveren;
3. als nieuwe bestemmingen voor energiegebruik die te kiezen met de hoogste welzijns waarde per eenheid energie.

De „welzijns waarde” is niet identiek met de bijdrage aan het bruto nationaal produkt per hoofd: consumptieve waarden, veiligheids waarden, aantasting van milieu waarden komen daarin immers niet adequaat tot uitdrukking. Voor het voeren van een industriebeleid is overigens de toevoeging aan het bruto nationaal produkt (mits gecorrigeerd voor aantasting van milieu- en veiligheids waarden) per toevoegende eenheid verbruikte (primaire) energie een nuttige maatstaf ter beoordeling van de aanwending van energie.

Het verdient de aandacht dat in de laatste tien jaren, gemeenten aan de toeneming van het bruto nationaal produkt, de toegevoegde hoeveelheden van in Nederland verbruikte energie (over alle toepassingen te zamen gerekend) een sterk afnemende meeropbrengst hebben vertoond: in constante prijzen van 1964 daalde de toename van het bruto nationaal produkt per hoofd der bevolking van f. 143 per toegevoegde 1.000 kWh omstreeks 1960 tot f. 93 per toegevoegde 1.000 kWh omstreeks 1970. Daarbij heeft uiteraard een sterke toeneming van het energieverbruik voor woonhuisverwarming en particulier vervoer een rol gespeeld.

Innovatie

De onzekerheid over leverbaarheid en prijs van primaire

energiedragers heeft ernstige gevolgen voor de onafgebroken noodzakelijke vernieuwing en aanpassing van ons produktiestelsel. Daartoe is investering nodig van kapitaal in research, produkt- en systeemontwikkeling; de planning en uitvoering daarvan wordt door onvoorzienbare ontwikkelingen in hoeveelheid en prijs van beschikbare energie ernstig belemmerd of onmogelijk gemaakt. Voor deze innovatie (die zelfs bij nulgroei noodzakelijk is) is het een voorwaarde van wezenlijk belang dat er een voorziening met energie bestaat van voldoende gestabiliseerde omvang tegen voldoende gestabiliseerde prijs.

Daarom zal het door de overheid, ook de Nederlandse, te voeren energiebeleid zich moeten richten op drie fundamentele doelstellingen:

1. verhoging van efficiëntie van het energieverbruik in termen van welzijn;
2. veilig stellen van de energievoorziening in voldoende omvang;
3. stabiliseren van de energieprijzen op een niveau dat deze omvang van energievoorziening duurzaam waarborgt.

Het is zonder meer duidelijk dat vooral de laatste beide doelstellingen alleen afdoende gerealiseerd kunnen worden in een internationaal beleid op wereldschaal. Dat zal echter nog voor een onberekend lange tijd tot de vrome wensen behoren, in elk geval zolang de mogelijkheid blijft bestaan voor afzonderlijke staten om zich met rechtstreeks voordeel op korte termijn, of zelfs alleen maar met relatief voordeel op lange termijn, aan zo'n internationaal beleid te onttrekken. De bestaande politieke moraal zal immers in vele staten een regering niet toestaan zulk voordeel voor de eigen staat in het algemeen wereldbelang voorbij te laten gaan. Het blijft dus nodig rekening te houden met min of meer ernstige storingen in toevoer en prijs van primaire energiedragers tot in een vrij verre toekomst. Het is duidelijk dat daarbij ook een onverwachte prijsdaling („dumping”) tot stoornis leidt en bijvoorbeeld kan leiden tot het plotseling moeten afbreken van de ontwikkeling van een nieuw energievoorzieningssysteem, met alle in zo'n verbreking begrepen verlies aan geïnvesteerd kapitaal. Zoals de geforceerde hoge prijsstijging de opkomst uitlokt van olie-ervangende energiesystemen, zo kan ook een plotselinge daling die vervanging weer afweren. Het huidige tamelijk willekeurige prijsniveau biedt daartoe meer dan voldoende ruimte.

Diversiteit en decentralisatie

Tegengestelde ontwikkelingen (nog verdere beperking van de toevoer of verhoging van de prijs) blijven echter evenzeer mogelijk, al naar gelang machtsverhoudingen, politieke doel-

stellingen en economische inzichten daartoe ruimte en aanleiding bieden. Een nationaal energiebeleid zal daarom moeten streven naar voorziening met behulp van een zo groot mogelijke *diversiteit* van primaire energiedragers. Een niet onbelangrijk aandeel zal daarin moeten worden nagestreefd voor energiedragers met een stroomkarakter, zoals windkracht, getijden, geothermische stromen en vooral zonnestraling.

Dit aandeel zou zo snel mogelijk tot tenminste 10% van de totale energievoorziening moet stijgen en liefst tot ca. 25%. Gegeven het meestal zeer onregelmatige karakter van dergelijke stromen zal gestreefd moeten worden naar het ontwikkelen van een goed in voorraad te nemen en tevens goed vervoerbare finale (of intermediaire) energiedrager. Elektrische stroom beantwoordt alleen aan de eis van vervoerbaarheid; wellicht kan waterstof deze taken overnemen of aanvullen.

De overige primaire energiedragers zouden eveneens in vrij grote diversiteit in ons energievoorzieningssysteem moeten worden betrokken, welke diversiteit ook in vindplaatsen en politieke beheersing daarvan moet worden nagestreefd (olie uit Arabische landen naast olie uit Zuid-Amerika, het Noordzeegebied, leisteen en teerzand; steenkool — als slurrie — uit arctisch gebied en uit Australië; aardgas uit eigen bodem, uranium uit Afrika en andere voorkomens). Bij de omzetting van primaire energiedragers in finale (elektriciteit, benzine, gasolie, stookolie, methaan, waterstof) zou bovendien een passende, zover mogelijk *gedecentraliseerde* productie moeten worden nagestreefd, waar mogelijk in aansluiting op een gemeenschappelijk distributienet.

Vrije concurrentie onmogelijk

Te zamen dragen diversiteit en decentralisatie bij tot een zo groot mogelijk aanpassingsvermogen van het totale systeem van energievoorziening in geval van technische storingen, wijzigingen in de toevoer van commerciële of politieke oorsprong, of calamiteiten van andere aard, zoals sabotage of terreuracties. Onder het bestaande stelsel van in beginsel vrije concurrentie op het punt van levering van primaire energiedragers en omzetting daarvan in finale energiedragers, kan een dergelijke eis van diversiteit en decentralisatie niet gerealiseerd worden. Weliswaar zijn er belangrijke prijsverschillen per Joule mogelijk voor finale energiedragers, afhankelijk van hun bijzondere gebruikseigenschappen, de eigenschappen van gespecialiseerde verbruiksapparatuur, de praktische monopolieposities die bij sommige distributiesystemen ontstaan, en van andere marktbeperkingen. Ver mag de prijs echter op den duur niet uiteen blijven lopen, zeker niet voor de primaire energiedragers. Daardoor zou een eenzijdige gerichtheid op de goedkoopste primaire energiedrager ontstaan, mede in verband met de meest efficiënte, dus grootschalige wijze van omzetting daarvan, en dat is dus het lijnrechte tegendeel van datgene waarop een energiebeleid zich moet richten.

Daardoor mag ook niet de laagst mogelijke prijs worden nagestreefd, waarop energie in de voor gebruikers meest wenselijke vorm ter beschikking kan worden gebracht. Die laagst mogelijke energieprijs impliceert grootschaligheid, eenvormigheid, snelle uitputting van de goedkoopste primaire energiedragers, kwetsbaarheid en politieke afhankelijkheid, en schoksgewijze ontwikkeling van prijzen en leveringsomvang. Gegeven de lange tijd die nodig is om technische innovaties op het gebied van de energievoorziening in enigszins ruime omvang tot stand te brengen, zal ook herhaaldelijk energieschaarste blijven optreden.

De afleveringsprijs voor finale energiedragers zal hoger moeten zijn dan de laagst mogelijke, ten einde een betrouwbaar en gelijkmatig systeem van energievoorziening te kunnen doen ontstaan en te laten voortbestaan. Het deel van de afleveringsprijs boven het laagst mogelijke niveau fungeert dan als waarborg voor tijdige innovatie van het stelsel en als premie tegen stoornissen en andere instabiliteit. Dit leidt tot twee bijzondere conclusies.

- a. Productie van finale energie uit verschillende primaire energiedragers, met andere kosten voor „grondstof” en productieproces zal leiden tot zeer verschillende winstmarges, en, als men niet zonder meer op de kostprijs van de duurste van alle betrokken produktiewijzen wil gaan zitten, soms zelfs tot verliesmarges. Dat is alleen uitvoerbaar binnen een economisch nauw verbonden systeem van energievoorziening, waarbinnen diversiteit bewust wordt nagestreefd.
- b. De bestemming van overschotten boven rechtstreekse produktiekosten in het systeem of in onderdelen daarvan verkregen, dient controleerbaar gericht te worden op de continuïteit van het systeem en dus van zijn tijdige vernieuwing (research, ontwikkeling, investering) en aanpassing. De overschotten dienen daartoe ook genoegzaam te zijn. De bepaling en stabilisatie van het prijsniveau vereist openbare besluitvorming en controle, en dientengevolge de winstbepaling en -bestemming evenzeer, evenals ook de hoofdzaken van het innovatiebeleid, terwijl het gehele systeem van de voorziening van gebruikers (ondernemers of eindgebruikers) als één samenhangend geheel bestuurd moet kunnen worden.

Ondernemingsvrijheid

Dit alles behoeft een ondernemingsgewijze productie niet uit te sluiten, maar houdt wel belangrijke beperkingen van de ondernemingsvrijheid in, in deze zin dat afzonderlijke ondernemingen verantwoordelijk zullen moeten zijn jegens de overheid voor de vervulling van hun aandeel in de energievoorziening en in de innovatie van het stelsel, en zich binnen dat aan de overheid verantwoordelijke stelsel moeten coördineren.

De rechtsvorm daarvoor is dus niet noodzakelijkerwijs één grote centrale staatsproduktie maatschappij; wel is het noodzakelijk dat binnen het stelsel en naar de overheid toe zakelijke informatie volledig, vrij en zonder vertraging circuleert, en dat algemene doelstellingen en de uitwerking en distributie daarvan over belangrijke onderdelen van het stelsel in goede coördinatie worden opgesteld. Niet in de laatste plaats moet ook de stroom van beschikbare middelen binnen het stelsel in overeenstemming met die algemene doelstellingen en hun uitwerking geleid kunnen worden. Zolang zulk een beleid niet op ruime schaal (tenminste op Europese schaal) internationaal wordt opgesteld en uitgevoerd, ontstaan er twee problemen: dat van prijsverschillen met het buitenland, en dus van concurrentievervalsing, en dat van de multinationals.

Beide problemen veroorzaken beperkingen voor de speelruimte van nationaal beleid. Voor het eerste probleem biedt de export van energiedragers enig soelaas: overschotten die ontstaan kunnen worden gebruikt om verschillen in prijsniveau van finale energie waar nodig te compenseren, bijv. in tariefreducties voor de producten van energie-intensieve exportgoederen. Wat de samenwerking met multinationals betreft, ligt er grond voor hoop op enig succes in het feit dat deze steun en medewerking van de regeringen in hun afzetgebieden nodig hebben om niet al te afhankelijk te worden van de regeringen in hun winningsgebieden. Hun afhankelijkheid van nationale regeringen is niet zo groot als met vele uitsluitend nationale ondernemingen het geval is, maar zij zijn stellig niet onafhankelijk van nationale regeringen. Bovendien is hun voortbestaan, niet gesteund door enige nationale ideologie, veel sterker nog afhankelijk van pure rationaliteit dan dat bij nationale ondernemingen het geval is. De beperkingen vóór een nationaal energiebeleid maken een dergelijk beleid nog niet onmogelijk.

In afwachting van een internationaal beleid, dat, ook al is de kans niet groot, toch altijd nog sneller kan ontstaan dan wij durven te hopen, zou het hier in grote hoofdlijnen geschetste nationale beleid teweeg brengen dat wij wat minder afhankelijk worden van het beleid van andere staten. Daardoor kunnen wij gemakkelijker meewerken aan een passend energievoorzieningssysteem op grotere schaal, zodat wij niet zo vlug

Maatschappelijke rituelen rond misdaad

PROF. DR. G. P. HOEFNAGELS*

Misdaad is een begrip dat afhankelijk is van betekenisverlening door anderen dan de dader. Wanneer een gebeurtenis onverenigbaar is met de officieel opgeëiste sociale waarden en normen, dan krijgt zij de status van *een incident*. Dit is met de traditioneel bekende misdaad zo. Ook al zitten bepaalde misdaden in het maatschappelijke systeem ingebakken, zoals de vermogensdelicten voor de productie waarvan alle mogelijke factoren op maatschappelijk geoorloofde wijze worden aangedragen (indringende reclames op steeds grotere schaal, drempelverlaging van banken, attractieve verkoopmethoden met weinig personeel enz.), dan nog krijgt de diefstal, de bankroof, de warenhuisdiefstal de status van incident toegekend. De gepakte dader wordt, door krant en strafstelsel geïsoleerd, benaderd als het incidentele mannetje in de marge.

Bij het gebruik van de term burgerlijke ongehoorzaamheid zien we het omgekeerde plaatsvinden. De strafbare overtreding wordt gedé-incidentaliseerd, wordt als een normale productie van een maatschappelijk systeem gepresenteerd. Op deze wijze wordt met de term burgerlijke ongehoorzaamheid de wens uitgesproken om de strafbare overtreder van prijsbepalingen, benzinedistributie-bepalingen, belastingwetgeving, lokaalvredebreuk (bezetting), de status van normaal gedrag toe te kennen. Het wordt uit de sfeer van incident en misdaad gehaald en door betekenisverlening binnen de rituele maatschappelijke orde gebracht. Als de officiële autoriteiten deze mening nu maar willen delen, dan is de wet haar benoemingskracht ontnomen en bovendien zullen „de anderen” („publieke opinie” genaamd) dan niet de kans krijgen de strafbare handelingen als crimineel te onderkennen. Het gebruik van de term burgerlijke ongehoorzaamheid levert op deze wijze een vorm van decriminalisering op door middel van andere betekenisverlening 1).

De benoemingskracht tot misdaad (en dus ook de macht tot feitelijke decriminalisering) gaat in eerste en laatste instantie uit van de officiële machthebber. Op dit stuk wordt met name de macht van het Openbaar Ministerie onderschat. Bij het doorbreken van de immuniteit van reëel ernstige witteboorden-criminaliteit, zoals milieumisdaden, zou de betekenis van het Openbaar Ministerie veel groter kunnen zijn. Vervolgning en openbare strafprocessen van bodem-, lucht- en wa-

genoopt zullen zijn om uit lijfsbehoud zo'n grotere meeromvattende regeling tegen te werken. Door de gang van zaken in eigen land bestuurbaarder te maken, zullen wij ook in regelingen op grotere schaal gemakkelijker kunnen toetreden en een aanvaardbaarder partner kunnen zijn.

Tenslotte zal het hier aanbevolen beleid kunnen leiden tot experimenten, waaruit ook voor andere landen elementen voor een energievoorzieningssysteem, bijv. in de vorm van kleine nieuwe technologie of van bestuurs- en samenwerkingsvormen beschikbaar komen.

H. Versloot

tervervuilers zouden de vervuilingen uit de sfeer van „het normale systeem” halen. De norm wordt dan geëxpliciteerd door de officiële benoemer en verwacht mag worden dat deze aansluit op de huidige sociale normen van de burger. D.w.z. in de vervolging van milieucriminaliteit zit een democratisch element.

Wel zal bij vervolging weer de reactie van de verdachten verwacht mogen worden dat zij in „een politiestaat” leven 2). Deze reactie tracht dan het overheidshandelen als „abnormaal” en „incident” te bestempelen. Deze reactie is een anti-ritueel tegen het ritueel van het correctieve proces. Er zijn twee methoden om dit verwijt te ontcrachten, welke methoden beide berusten op een reële meting van de schade:

1. een fair proces waarin met name de norm en de aan anderen toegebrachte schade wordt vermeld, zodat het milieudelict tot dezelfde noemer wordt herleid als andere vermogens- en geweldsdelicten. (Wat zijn de kosten van waterzuivering? Wat kunnen mensen voor ziekten krijgen van cadmium en andere giftige stoffen in de lucht?);
2. een straffoemeting die niet uit de (strengere) duim wordt gezogen, maar gericht is en berekend wordt op vergoeding van de schade. (Ergo: de kosten van waterzuivering, van zieke en dode dieren en — het moeilijkste maar belangrijkste het laatst — de kosten van genezing van mensen en dus van voorkoming). Deze schadesanctie zou via een bijzondere voorwaarde bij een voorwaardelijke hoofdstraf kunnen worden opgelegd. Nog beter ware een civielrechtelijke procedure.

Een nadeel van de civielrechtelijke procedure tegen „white-collar-criminals” is het feit dat de strafprocedure nog wel voorbehouden is aan de „blue-collar-criminals”. D.w.z. de civielrechtelijke procedure (terugvordering van het gestolene, vergoeding van de schade uit onrechtmatige daad) komt, hoewel effectief met name voor delicten met grote schade, in strijd met de distributieve rechtvaardigheid, wanneer daarnaast niet tevens een strafproces plaatsvindt. Daarom zou ook bij de „blue-collar-crime” een *algemene voorkeur voor de civielrechtelijke reactie* beleidsregel moeten worden. De reactie dat men van een „kale kip” geen veren kan plukken, is mij bekend, maar met zo'n veronderstelling komen we nooit te weten a. hoeveel kippen kaal zijn; b. *hoe* kaal ze dan wel zijn. Die veronderstelling kan trouwens de dubieuze effecten van een strafproces niet legitimeren. De voorkeur voor een strafvervolgning boven een civielrechtelijke vordering in gevallen van „blue-collar”-misdrijven past meer bij onze rituele behoeften aan een correctief proces dan in een rationeel beleid van rechtshandhaving.

* De auteur is hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.
1) Over het onzorgvuldig gebruik van de term „burgerlijke ongehoorzaamheid” zie mijn artikel in *ESB* van juli 1974.
2) Aldus in maart 1974 een verzekeringsmaatschappij als verdachte ten processe wegens tegenwerken van de fiscale opsporingsdienst.

De Antilliaanse economie

DRS. M. KOK

De Nederlandse Antillen hebben een zwakke economie. De ongunstige economische structuur veroorzaakte een hoge werkloosheid en veel inflatie. Drs. M. Kok, medewerker bij het Departement van Economische Zaken van de Nederlandse Antillen, geeft in dit artikel een beschrijving van de Antilliaanse economie. In de eerste plaats besteedt hij aandacht aan de macro-economie. Ter sprake komen de economische structuur en een aantal economische kengetallen, die hij zoveel mogelijk uitsplitst over de eilanden. In de tweede plaats behandelt hij de belangrijkste sectoren van de Nederlandse Antillen: toerisme, olie-industrie enz. Hier en daar geeft Drs. Kok commentaar op de huidige economische situatie en geeft hij aanbevelingen om de huidige problemen op te lossen.

1. Macro-economische beschouwing

1.1 Huidige economische structuur

Macro-economisch gezien zijn de zes bewoonde eilanden van de Nederlandse Antillen te beschouwen als vrij geïsoleerde deelmarkten, waarvan er slechts twee namelijk Aruba en Curaçao een omvang van enig belang hebben. Het totaal aantal inwoners per 31 december 1972 was ruim 230.000, daarvan woonde 65%, dat is 150.000, op Curaçao en 26,6%, dat is ruim 61.000, op Aruba. De geïsoleerdheid van de markten heeft in de eerste plaats de grote afstand tussen Bovenwindse 1) en Benedenwindse 2) eilanden als oorzaak en in de tweede plaats de geringe vervoerscapaciteit en de slechte en weinig frequente zeeverbindingen.

In feite kan worden gesproken van zes minivolkshuishoudingen, die ieder voor zich een eigen infrastructuur nodig hebben. Zo beschikken alle eilanden over eigen havens en vliegvelden en hebben Curaçao, Aruba, Sint Maarten en Bonaire ieder een water- en elektriciteitsbedrijf. Deze relatief zware infrastructuur vormt temeer een aanzienlijke belasting voor de economie van de Nederlandse Antillen, daar niet geprofiteerd kan worden van schaalvoordelen. De overheid heeft door de eilandenstructuur ook een relatief zwaar administratief apparaat 3). Het ontbreken van voldoende schaalvoordelen speelt verder een rol bij de vestiging of uitbreiding van invoervervangende industrieën. De kleine deelmarkten verhinderen een voldoende bedrijfs-grootte.

Ook voor de niet op binnenlandse afzet gerichte indu-

strieën is de geringe bevolkingsomvang een probleem. De exportindustrieën worden namelijk geconfronteerd met een kwantitatief en kwalitatief kleine arbeidsmarkt.

Een ander probleem voor de vestiging van industrieën is de geringe aanwezigheid van grondstoffen wat uiteraard samenhangt met de kleine geografische omvang.

De vestiging van nieuwe bedrijven is nodig in verband met de vrij hoge werkloosheid en in verband met de weinig veelzijdige economische structuur. Er zijn twee zgn. stuwende bedrijfstakken, het toerisme en de olieraffinage, terwijl de derde belangrijke bedrijfstak, de handel, slechts een verzorgende functie heeft. Door de overheersende betekenis van het toerisme en de olieraffinage zijn de Nederlandse Antillen sterk afhankelijk van het buitenland. Deze economische afhankelijkheid wordt nog versterkt door de geringe zeggenschap in de grote ondernemingen van de Nederlandse Antillen, die nagenoeg alle in buitenlandse handen zijn. Ook zijn de twee stuwende bedrijfstakken te geïsoleerd in de Antilliaanse economie. Zo zijn er te weinig toeleveringsbedrijven voor het toerisme en ontbreekt er bijvoorbeeld een uitgebreide petrochemische industrie.

De openheid en daardoor de afhankelijkheid is voorts duidelijk te zien bij de binnenlandse prijsbeweging. De prijsstijging van 13% in 1973 was zelfs groter dan in Nederland en in de Verenigde Staten. Aangezien in de meeste cao's aanpassingsclausules voorkomen, zullen ook de lonen gaan stijgen. Dit kan een geringere aantrekkingskracht voor de buitenlandse investeerders tot gevolg hebben. Daarbij moet nog worden gesteld dat het loonniveau van ongeschoolde arbeid op Curaçao al 30-40% hoger ligt dan op Jamaica, Barbados en Trinidad.

Via de associatie van de Nederlandse Antillen met de Europese Gemeenschap per 1 oktober 1964 is geprobeerd het probleem van de kleine deelmarkten op te lossen. De associatie maakt in beginsel vrije toegang van Antilliaanse industriële produkten tot de grote EG-markt mogelijk. Voor een klein land als de Nederlandse Antillen met weinig grondstoffen blijken de strenge originebepalingen van de EG echter vaak onoverkomelijke bezwaren op te leveren.

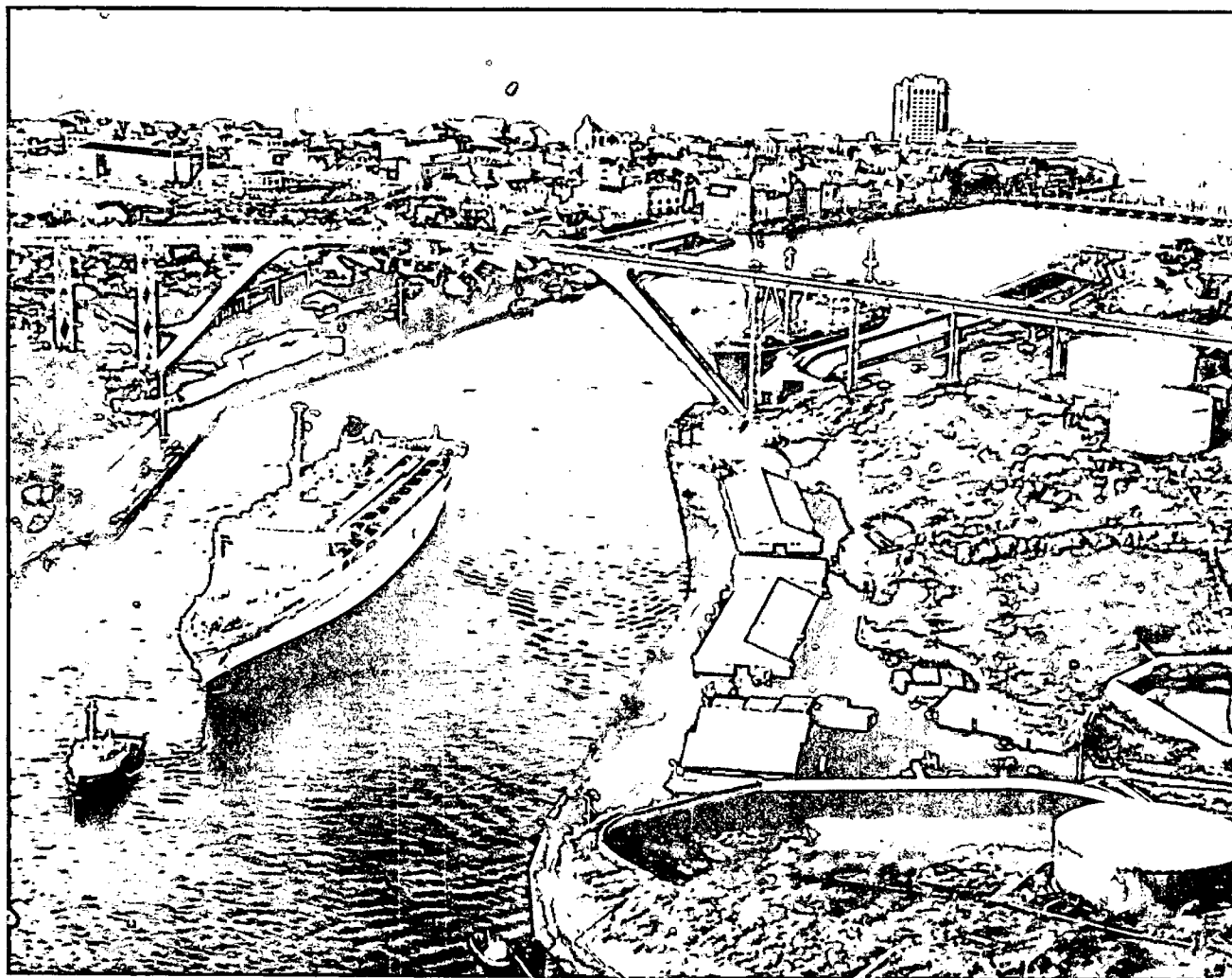
De verplichte wederkerige preferenties die overigens praktisch symbolisch zijn, blijken verder voor de Verenigde Staten een doorn in het oog te zijn. Bij invoering van het Amerikaanse Algemeen Preferentieel Systeem, zullen de

1) Sint Maarten (Nederlandse deel), Saba en Sint Eustatius.

2) Aruba, Curaçao en Bonaire.

3) 15% van de beroepsbevolking werkte in 1970 bij de overheid (10.800 arbeidsplaatsen).

* Zie ESB 1967 blz. 438—440 en blz. 463—465 artikel van Cor Brakel: „De Antilliaanse economie: al te veel handen, al te weinig monden”. De schrijver is drs. Th. G. M. Tijssen dankbaar voor zijn opmerkingen. Een iets andere versie van dit artikel is onlangs verschenen in het blad *Economische Nieuws* (onder verantwoordelijkheid van het Departement van Economische Zaken van de Nederlandse Antillen).

Willemstad: Koningin Juliana Brug met cruise-schip.

Nederlandse Antillen bij handhaving van de wederkerige preferenties ten opzichte van de EG waarschijnlijk niet daarvan mogen profiteren.

1.2 Werkgelegenheid, werkloosheid en loonniveau

De werkloosheidscijfers variëren nogal per eiland. Was het totale cijfer in januari 1972 14,6%; voor Aruba, Bonaire, Curaçao en de Bovenwindse eilanden bedroeg de werkloosheid respectievelijk 17,3%, 17,3%, 13,8% en 9,7%. Meer recente cijfers zijn niet beschikbaar; veel verbetering is er echter sindsdien niet opgetreden. Wel is de werkgelegenheid op Aruba in 1972 sterk gestegen door de bouw van een tweede ontzwavelingsfabriek bij de olieraffinaderij. Deze projectgebonden werkgelegenheid is echter tijdelijk van aard, zodat het probleem van te geringe duurzame werkgelegenheid blijft bestaan.

De oorzaak van de huidige werkloosheid is voor een belangrijk deel terug te voeren tot de teruggang van de werkgelegenheid bij de twee olieraffinaderijen op Curaçao en Aruba, die in de jaren vijftig onder invloed van mechanisering en automatisering begon. Voor een klein deel was de afstoting van bedrijfsvreemde activiteiten oorzaak van de afname van de werkgelegenheid en werd deze weer gecompenseerd door de stijging van het aantal werknemers bij de aannemers, die werken uitvoeren voor de olieraffinaderijen. Vervangende werkgelegenheid werd verder voor een deel gevonden bij het groeiend hoteltoerisme, bij de sinds 1968 op Curaçao gevestigde elektronische industrie van Texas Instruments en bij de sterk uitgebreide Curaçaose Dok-

maatschappij. Zoals te verwachten is, liggen de lonen in de hotels en bij Texas Instruments op een lager niveau, dan die in de zwaar kapitaalintensieve olie-industrie, als gevolg van kwalitatief andere eisen, die aan de factor arbeid worden gesteld.

Ten einde een inzicht te krijgen in de omvang van de problematiek is onlangs door het Bureau voor de Statistiek een prognose gemaakt voor het benodigd aantal arbeidsplaatsen op de Benedenwindse eilanden tot 1985 4). Daarbij is van een tweetal veronderstellingen uitgegaan:

- gelijkblijvend niveau van de werkloosheid (peil per 1 januari 1972);
- volledige werkgelegenheid in 1985 (inloop te beginnen in januari 1974).

Tabel 1. Benodigd aantal arbeidsplaatsen op de Benedenwindse eilanden tot 1985.

Aruba		Bonaire		Curaçao		Samen	
Totaal	Per jaar	Totaal	Per jaar	Totaal	Per jaar	Totaal	Per jaar
a. 7.372	670	1.267	115	19.822	1.802	28.461	2.587
b. 11.319	1.029	1.765	160	27.095	2.463	40.179	3.652

Indien we streven naar een opheffing van de structurele werkloosheid en een zo klein mogelijke wrijvingswerkloosheid dan zijn er op Curaçao ruim 2.000 arbeidsplaatsen per

4) Zie *Economische Notities*, jaargang 3, no. 1 (februari 1974).

GEMEENTE LEIDEN

Bij de afdeling **Algemeen Financieel Beleid** van de **Dienst van Financiën** is de functie vacant van

financieel beleidsmedewerker

De werkzaamheden van deze functie zijn gericht op de financiële beleidsbeoordeling. Tot deze werkzaamheden worden gerekend de beoordeling van alle beleidsvoorstellen waaraan financiële gevolgen voor de gemeente zijn verbonden, het verrichten van onderzoeken op het terrein van de gemeentelijke inkomsten en uitgaven en het deelnemen aan algemeen beleidsvoorbereidende werkzaamheden ook in teamverband. Bovendien zal deze functionaris een inbreng moeten kunnen geven bij de financiële beleidsplanning en programmering.

Van een gegadigde voor deze functie wordt verwacht dat hij, gegeven een grote mate van delegatie, zijn taak zelfstandig kan verrichten. Daartoe moet hij beschikken over een kritische instelling, analytisch vermogen en een grote mate van inventiviteit. Evenzeer van belang is een goede schriftelijke en mondelinge uitdrukkingsvaardigheid en goede contactuele eigenschappen.

Een voltooide academische opleiding (economie, rechten of openbare financiën) is vereist.

Aanstelling zal, rekening houdend met reeds opgedane ervaring, plaatsvinden in één der hoofdcommiezenrangen. Salarisgrenzen f 2240,— en f 3472,— per maand.

Een psychologisch onderzoek kan tot de selectieprocedure behoren.

Belangstellenden wordt verzocht hun eigenhandig geschreven sollicitatie, met vermelding van nummer 74072, binnen 3 weken te zenden aan burgemeester en wethouders van Leiden, Stadhuis, Leiden.

jaar nodig, op Aruba tegen de 1.000 en op Bonaire zo'n 150. De investeringen, die daarvoor moeten plaatsvinden, zijn door het ontbreken van een kapitaalmarkt nog niet op de Nederlandse Antillen zelf te financieren. Om enigermate het beleid van diversificatie van de economie en van vergroting van de economische onafhankelijkheid mogelijk te maken is ondermeer voortgezette ontwikkelingshulp een eerste vereiste.

1.3 Nationale inkomen, economische ontwikkeling en ontwikkelingshulp

Volgens een zeer globale raming van de Wereldbank bedroeg het bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking in de Nederlandse Antillen in 1970 bijna 1400 Amerikaanse dollars 5). In het Caribische gebied hebben alleen de Bahama's, de Amerikaanse Virgin Islands en Puerto Rico

een hoger inkomen per capita. Dat de Nederlandse Antillen desondanks ontwikkelingshulp kunnen gebruiken, blijkt uit de gemiddelde jaarlijkse groeigrad van het inkomen per capita over de periode 1960-1970. Deze bedroeg voor de Nederlandse Antillen namelijk - 1,3%, met Cuba, Haïti en Uruguay het enige land in het werelddeel Amerika met een *negatieve* groei van deze grootheid.

De te verstrekken ontwikkelingshulp dient mede gericht te zijn op verhoging van de binnenlandse spaar- en investeringsgraad en moet worden ingepast in een macro-economisch ontwikkelingsplan om een optimale benutting van de hulp mogelijk te maken. Tot nog toe werd slechts gewerkt met een projectenlijst van voornamelijk overheidsinvesteringen, die ten onrechte de naam „Meerjarenplan” kreeg. De overheidsprojecten beperkten zich veelal tot de economische infrastructuur en recent ook tot de sociale infrastructuur. Deze projecten verhogen slechts de lopende uitgaven van de overheid en dragen vrijwel niet bij tot een hogere duurzame werkgelegenheid.

De ontwikkelingshulp dient meer gericht te worden op het creëren van directe werkgelegenheid, aangezien de hoge werkloosheid op het ogenblik het kernprobleem in de Nederlandse Antillen is. Er zou een ontwikkelingsbank moeten worden opgericht, die mede kan zorgen voor mobilisatie van de reeds aanwezige binnenlandse besparingen, zodat deze in mindere mate naar het buitenland afvloeien 6).

1.4 Sociale en economische infrastructuur

Dank zij de ontwikkelingshulp zijn de aanwezige basisvoorzieningen in de Nederlandse Antillen als zeer redelijk te kwalificeren. In de eerste fase van het Meerjarenplan (1962-1966) bedroegen de investeringen in de sociale en economische infrastructuur bijna 80% van het totale hulpbedrag. In de tweede (1967-1971) en in de derde (1972-1976) fase zijn de percentages resp. 66 en 71 (het laatste cijfer is een raming). Door het ontbreken van een centrale toetsing is er vooral bij de economische infrastructuur soms sprake van verkeerde investeringen.

Eén van de conclusies van de officiële commissie, die een onderzoek heeft ingesteld naar de oorzaken van de ernstige onlusten op 30 mei 1969 op Curaçao, was, dat de sociale voorzieningen ten achter waren gebleven bij de overige. Deze achterstand wordt wel enigszins ingelopen. Zo zijn in 1972 een nieuwe regeling voor onredelijk ontslag en een stelsel van minimumlonen ingevoerd waarvan de economische consequenties echter slechts gering waren. Ook wordt er steeds meer geld uitgegeven aan het onderwijs. Het grote probleem met het onderwijs is de kleine schaal, waardoor het moeilijk is de behoefte goed te voorspellen en daarmee de aansluiting onderwijs-maatschappij te verbeteren. Gewerkt wordt nog aan een algemene ziektekostenverzekering. Sociaal wenselijk zouden ook een werkloosheidsvoorziening en een minimum vakantiebijslagregeling zijn.

2. Sectorbeschrijving

2.1 Toerisme

Het vreemdelingenverkeer op de Nederlandse Antillen

5) In de loop van 1974 komen meer betrouwbare gegevens over 1972 beschikbaar. (Een team van het NEI is bezig nationale rekeningen op te stellen).

6) De Antilliaanse besparingen brengen in het buitenland uiteraard minder rente op dan betaald moet worden voor de harde leningen van de „ontwikkelingshulp”.

brengt de meeste werkgelegenheid met zich mee 7). Economisch gezien is er sprake van export van diensten en daarom is het tot de stuwende bedrijven gerekend. Door het al genoemde relatief lage loonniveau is de bijdrage tot het nationale inkomen waarschijnlijk nog geringer dan de bijdrage van de olieraffinaderijen.

Aanvankelijk bloeide vooral het cruise-toerisme op de Nederlandse Antillen. De Caribische eilanden zijn door hun milde tropische klimaat en door hun culturele en fysieke verscheidenheid bijzonder aantrekkelijk voor vakantie-reizen per schip vanuit de Verenigde Staten. Van de eilanden van de Nederlandse Antillen is Curaçao tot nu toe het meest in trek, mede dank zij de lage prijzen van diverse luxe artikelen (vaak belastingvrij) en dank zij de bunkerfaciliteiten. Daar Sint Maarten gunstig ligt voor de korte cruises, is dit eiland sterk in opkomst, zoals blijkt uit tabel 2.

Tabel 2. Aantal cruise-toeristen per jaar

	1967	1968	1970	1971	1972	1973
Curaçao	66.782	92.255	110.854	93.551	112.300	160.677
St. Maarten	23.575	51.071	57.841	80.561	110.996	
Aruba	10.815	35.885	44.659	27.474	45.358	44.532
Bonaire	425	3.545	4.362	2.399	1.196	5.180
Ned. Antillen	101.597	182.756	217.716	203.985	269.850	

De tweede vorm van toerisme - het verblijfstoerisme is zich pas recent gaan ontwikkelen onder invloed van externe en interne factoren. Van de externe factoren zijn de steeds stijgende koopkracht in de Verenigde Staten en het wegvalen in 1959 van Cuba als Amerikaans vakantieoord, belangrijk. Intern spelen een rol: fysieke eigenschappen als gunstig klimaat en mooie stranden (vooral Aruba en Sint Maarten) en de stimulerende overheidsbeleid. Zo werd er toestemming gegeven voor casino's bij de luxe hotels, verkregen de hotel-maatschappijen belastingvrijdom voor 10 jaar en verleende de overheid garanties en ook geldleningen voor de bouw. De eilandgebieden Aruba en Curaçao richtten zelf NV's op, die hotels bouwden.

Economisch gezien is het aantal overnachtingen een belangrijk cijfer, daar dat iets zegt over de bezettingsgraad. Iedere uitbreiding van de capaciteit van hotelkamers blijkt namelijk in het begin een negatieve invloed op de gemiddelde bezettingsgraad te hebben. Het aantal overnachtingen in hotels (in duizendtallen) en het aantal beschikbare hotelkamers staan in tabel 3.

Tabel 3. Aantal overnachtingen in hotels en aantal hotelkamers

	Overnachtingen			Hotelkamers		
	1971	1972	1973	1971	1972	1973
Aruba	413	462	567	952	996	996
Curaçao	338	335	421	1.334	1.334	1.334
St. Maarten	221	293		1.040	1.132	1.132
Bonaire	17	26	41	110	118	118

De ontwikkeling op Aruba en Sint Maarten is dermate gunstig dat afgevraagd zou kunnen worden of het blijven verlenen van belastingfaciliteiten, van casinovergunningen en van garanties nog zin heeft. Op Curaçao is de ontwikkeling onregelmatiger, doch doet het cijfer voor 1973 vermoeden dat de vooruitzichten niet ongunstig zullen zijn.

Bonaire is nog problematisch, hoewel het aantal overnachtingen in 1973 aanzienlijk is gestegen. Een positieve beslissing om het vliegveld aldaar geschikt te maken voor het ontvangen van vliegtuigen van het type DC-8 of Boeing 707 zal ongetwijfeld gunstig werken op de toeristische ontwikkeling 8).

Hoewel vooral het verblijfstoerisme voor een toenemende

werkgelegenheid heeft gezorgd, die de afnemering van het aantal arbeidsplaatsen bij de olie-industrie enigszins kan compenseren, heeft deze bedrijfstak toch een aantal negatieve kenmerken. Allereerst is het toerisme seizoengevoelig, slechts een deel van de werkgelegenheid is permanent. Ook is de afhankelijkheid van de conjuncturele situatie groot. De Amerikaanse recessie van 1970 was bijvoorbeeld op Curaçao goed merkbaar. De afhankelijkheid wordt nog versterkt door het feit dat er voornamelijk luxe hotels zijn en weinig goedkope hotels, die ingesteld zijn op sociaal toerisme uit Zuid-Amerika en uit Europa. Ook de Antillianisering van de staf zou verder doorgevoerd kunnen worden. De vestiging van een middelbare hotelvakschool zou hier gunstig kunnen werken.

Tenslotte kan nog vermeld worden dat alleen op Aruba nieuwe hotels in aanbouw zijn.

2.2 Olie-industrie

Na de vestiging van de olieraffinaderijen in de Nederlandse Antillen 9) veranderde de primair handelsgeoriënteerde en weinig welvarende economie in een relatief rijke, mono-industriële volkshuishouding. De belangrijkste vestigingsfactoren in het voordeel van deze eilanden waren:

1. De kolonie Curaçao gaf een veel grotere zekerheid voor de investeringen dan het roerige Venezuela.
2. Aruba en Curaçao beschikten over goede, natuurlijke havens, die toegankelijk zijn voor grote tankers. Het meer van Maracaibo was door zandbanken slechts bevaarbaar voor kleine tankers.
3. De belastingwetgeving op de Nederlandse Antillen was zeer soepel, de normale winstbelasting behoefde niet betaald te worden, daarvoor in de plaats gold er tot voor kort een bijna symbolisch invoerrecht.

De enorme stijging van de werkgelegenheid maakte immigratie noodzakelijk. De staf kwam voornamelijk uit de Verenigde Staten, Engeland en Nederland, terwijl ook veel arbeidskrachten van Bonaire, de Bovenwinden, de overige Caribische eilanden, Venezuela, Colombia, Madeira en Suriname op Aruba en Curaçao werden tewerkgesteld.

Met een kleine onderbreking in de jaren dertig en een top tijdens de tweede wereldoorlog duurde de welvaart van de Nederlandse Antillen dank zij de olieraffinaderijen tot in het begin der jaren vijftig voort. De technische ontwikkeling maakte een vergaande mechanisering en automatisering van de olie-industrie mogelijk. Toenemende concurrentie i.v.m. een aanhoudend overschot van olie op de wereldmarkt 10) deed de olieconcerns besluiten inderdaad te mechaniseren, zodat het aantal arbeidsplaatsen drastisch moest dalen. (Shell en Lago te zamen).

Tabel 4. Aantal arbeidsplaatsen in de olie-industrie

	1952	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Absoluut 21.101 a)	5.821	5.526	5.243	5.045	5.087	5.132	5.132	4.828 b)
Relatief	100	28	26	25	24	24	24	23

a) Hoogste aantal werknemers sinds oprichting.

b) 4.828 werknemers vertegenwoordigden 8,5% van de beroepsbevolking (in 1961 nog 23,2%).

7) De directe werkgelegenheid in de hotels varieerde in 1972 naar schatting tussen 3.500 en 5.000. In het hoogseizoen vertegenwoordigt dit aantal werknemers ongeveer 8% van de totale beroepsbevolking.

8) Inmiddels heeft de EG haar goedkeuring gehecht aan het project startbaanverlenging op Bonaire. De Nederlandse minister Mr. W. F. de Gaay Fortman wees dit project af met de woorden: „Onverkoopbaar aan de Nederlandse achterban”.

9) Shell in 1916 op Curaçao en Lago in 1928 op Aruba.

10) Voornamelijk door Russische olie, waarvan de prijs niet aan kartels gebonden was.

De Venezolaanse regering stond tot voor enige tijd aan de concerns niet toe dat de capaciteit op Aruba en Curaçao werd uitgebreid. De plaatselijke raffinage in procenten van de totale Venezolaanse productie in Venezuela steeg van 12,5% in 1950 tot 25% in 1969. Ook in West-Europa werd de raffinagecapaciteit sterk uitgebreid: in 1950 75% van de plaatselijke consumptie en in 1970 135%.

Vanaf 1967 is de teruggang in de werkgelegenheid bij de olie-industrie echter een stuk geringer geworden. Oorzaken daarvan zijn de bouw van ontzwavelingsfabrieken en gedurende de laatste jaren toch een toeneming van de raffinagecapaciteit. Niet langer wordt namelijk alleen Venezolaanse ruwe olie geraffineerd. De relatief lagere vrachtkosten van de nieuwe supertankers maakten dit mogelijk. De gezamenlijke capaciteit van de twee raffinaderijen is al tot omstreeks een miljoen barrel per dag gestegen.

Shell en Lago verschillen in een aantal opzichten. Shell is een zgn. „balancing” raffinaderij, die overal ter wereld kan leveren waar er vraag is en ook is haar productieprogramma minder eenzijdig dan dat van Lago. Zo vertegenwoordigt de geproduceerde smeerolie in waarde ongeveer 10% van de totale olieproductie van Shell op Curaçao. De afzet van Lago is vrijwel geheel op de Verenigde Staten gericht.

De toekomstperspectieven van de olie-industrie op de Nederlandse Antillen zijn nogal onoverzichtelijk. Enerzijds is er in de Verenigde Staten nog een tekort aan diepzeehavens, die de supertankers kunnen ontvangen (wat de nieuwe overslagprojecten op Aruba, Bonaire en Curaçao aantrekkelijk maakte). Anderzijds is er de beslissing van de Amerikaanse regering om de olievoorraden in Alaska en elders te gaan exploiteren en verder de beslissing van de nieuw gekozen Venezolaanse president om sneller te nationaliseren. Voor een uitputting van de Venezolaanse olie behoeft niet meer te worden gevreesd. De stijging van de prijzen van olieprodukten maakt de exploitatie van de enorme olie-reserves in het Orinocogebied waarschijnlijk uitvoerbaar 11).

Ook op eigen gebied zijn er mogelijkheden: reeds in 1966 schijnt Mobil Oil Aruba NV positieve aanwijzingen te hebben gevonden voor de aanwezigheid van olievoorraden bij de kust van Aruba. Binnenkort gaat ook Shell seismologische onderzoeken doen o.a. in de kustwateren van Aruba, Curaçao en Bonaire. Het is hierbij zaak, dat de eventuele winsten van de mogelijke olie-exploitatie zoveel mogelijk ten goede komen aan de eigen gemeenschap. In dit verband kan ook worden gewezen op de inmiddels herziene belastingwetgeving t.a.v. oliemaatschappijen. De gestegen olieprijs hadden namelijk geen enkele invloed op de belastingopbrengsten. Het belastingbedrag is nu meer aangepast aan de feitelijke winstcapaciteiten der olieraffinaderijen.

De vestiging van een overslagstation van ruwe olie op Bonaire is zeker. De betreffende Amerikaanse Maatschappij Northville overweegt ook een raffinaderij te bouwen. Voor Curaçao en Aruba zijn de diverse overheden nog in onderhandeling over gecombineerde overslag/raffinaderijprojecten. Mocht het Amerikaanse invoerrecht op geraffineerde olie inderdaad omhoog gaan, dan worden de raffinaderijprojecten daardoor onzeker.

2.3 Overige bedrijvigheid

Wat betreft het aantal arbeidsplaatsen is de overheid de belangrijkste werkgever. Een geringe werkgelegenheid brengen de beleggingsmaatschappij e.d. met zich mee, daarentegen is de door deze bedrijven betaalde winstbelasting aanzienlijk (in 1972: f. 23,4 mln.). Daar de vestiging van dergelijke instellingen voor een deel wordt beïnvloed door in het buitenland genomen fiscale en andere maatregelen, moet helaas rekening worden gehouden met een aflopend karakter van dit soort vestigingen of althans van een belangrijk deel daarvan. Ten einde een breder terrein te kunnen bestrijken en de uitbouw tot een financieel centrum te bevorderen, wordt thans gewerkt aan een trustwetgeving.

Op Curaçao zijn afgezien van Shell nog een aantal grote bedrijven gevestigd. De Curaçaoose Dokmaatschappij is de grootste met nu al over de 1.000 werknemers. De overheid heeft m.b.v. ontwikkelingshulp geparticipeerd in het nieuwe dok van 120.000 dwt. Enkele toeleveringsbedrijven zijn afhankelijk van de CDM. Een aparte plaats nemen de op Curaçao gevestigde elektronische assemblagebedrijven in (Texas Instruments, Rockwell International en Schlumberger te zamen ca. 1.800 arbeidsplaatsen). Deze bron van werkgelegenheid hangt voor een deel samen met het loonniveau op de Nederlandse Antillen en voor een deel met de voordelen verkregen uit de associatie met de Europese Gemeenschap.

De relatief labiele basis van deze vestigingen zou verbreed resp. verdiept kunnen worden door verticale integratie na te streven. Van de vrije zone op Curaçao, die op doorvoer is gericht, is de nieuwe vestiging van Volkswagen voor onderdelen en auto's vermeldenswaard. Op de andere eilanden zijn slechts enkele exportbedrijven werkzaam. De kunstmestfabriek op Aruba is in 1970 gesloten, alleen de ammoniaproductie is voortgezet. In aanbouw is echter een rumfabriek. Op Sint Maarten opereert reeds lang een Japanse visverwerkingsfabriek en er is ook een rumfabriek. De zoutwinning op Bonaire is vorig jaar weer in ere hersteld (jaarproductie ca. 400.000 ton).

Van de op lokale productie c.q. dienstverlening gerichte bedrijven is de Antilliaanse Luchtvaartmaatschappij de grootste met 654 werknemers op Curaçao en 82 op Aruba. Uiteraard zijn in de handel en bij het vrij sterk ontwikkelde bankwezen een groot aantal arbeidsplaatsen aanwezig.

Bij de overige bedrijven die op de lokale markt opereren kan het onderscheid worden gemaakt tussen bedrijven, die zich op de markt van de gehele Nederlandse Antillen richten en de bedrijven, die slechts de markt van één eiland bestrijken. Tot de eerstgenoemde bedrijven behoren de meel- en veevoederfabriek en de bierbrouwerij op Curaçao, de sigarettenfabrieken van Aruba en Curaçao en de kledingfabriek van Bonaire. Op Curaçao en Aruba worden verder gemaakt: matrassen, verf, accu's en limonade. Ook is er op Curaçao nog een fabriek van plastic produkten.

Michiel Kok

11) Aangezien de Orinoco-olie bijzonder zwaar is en een hoog zwavelgehalte heeft, zijn aanpassingen aan de technische installaties uiteraard noodzakelijk.

Schakel bij vacatures voor leidende functies steeds ESB in: in vrijwel elk groot bedrijf wordt dit blad veelvuldig gelezen.

Advertentie-opdrachten te richten aan:
ADVERTENTIE-AFDELING ESB, POSTBUS 42, SCHIEDAM, TELEFOON (010) 26 02 60

Eigenlijke en oneigenlijke spaargelden

DRS. H. A. DE WERKER*

In een artikel in *ESB* van 26 juni 1974 bekritiseert Dr. Rijnvos de toepassing van het omloopsnelheids criterium voor de splitsing van spaargelden bij de geldscheppende banken in eigenlijk en oneigenlijk spaargeld 1).

Zijn kritiek spitst zich toe op de volgende punten:

a. Niet zakelijke deposito's en spaargelden zijn in vrij grote mate identiek en vragen daarom om een gelijke behandeling. Ze worden in de monetaire analyse ten onrechte verschillend behandeld.

b. Doordat niet zakelijke deposito's en spaargelden als afzonderlijke categorieën worden opgevat, kunnen overboekingen van spaarrekeningen naar depositorekeningen en omgekeerd van depositorekeningen naar spaarrekeningen de omvang van de liquiditeitenmassa onjuist beïnvloeden. De omvang van de liquiditeitenmassa is hierdoor ten onrechte afhankelijk van de wijze waarop zij is samengesteld.

c. Doordat voor de splitsing in eigenlijk en oneigenlijk spaargeld de gemiddelde omloopsnelheid van het totaal der spaargelden bij een bank als uitgangspunt wordt genomen, kan het in bepaalde gevallen voorkomen dat spaargelden met een langere looptijd dan 2 jaar ten dele als oneigenlijk worden aangemerkt of omgekeerd dat spaargelden met een looptijd van korter dan 6 maanden gedeeltelijk als eigenlijk worden beschouwd.

d. De omloopsnelheid is een registratie achteraf terwijl het erom gaat hoe de spaarder eventueel in de toekomst over zijn tegoed zal beschikken.

Ad a. Met dit punt kunnen wij het eens zijn. Vooral ook door de ontwikkeling, die medio 1973 is ingezet, is het onderscheid tussen niet-zakelijke deposito's en spaargelden sterk vervaagd. Er is derhalve veel voor te zeggen om niet-zakelijke deposito's en spaargelden identiek te behandelen. Het meest voor de hand zou dan liggen ze als één categorie op te vatten.

Ad b. Ook op dit punt zijn we het met Rijnvos eens. Door niet-zakelijke deposito's en spaargelden als één categorie op te vatten, wordt echter ook dit pro-

bleem ondervangen. Overboekingen binnen deze ene categorie zijn dan niet meer van invloed op de berekening van de omloopsnelheid.

Ad c. De kritiek, die hier tot uitdrukking wordt gebracht, is niet nieuw. Reeds meerdere malen is erop gewezen dat de methode, zoals die door De Nederlandsche Bank wordt toegepast voor de splitsing in eigenlijk en oneigenlijk spaargeld, de mogelijkheid openlaat dat spaargelden met een looptijd van minder dan 6 maanden gedeeltelijk als eigenlijk worden beschouwd of dat spaargelden met een looptijd van meer dan 2 jaar gedeeltelijk als oneigenlijk 2) worden beschouwd. De vraag is echter of dit in principe zo bezwaarlijk is. Wanneer een gedeelte van de spaargelden met een looptijd langer dan 2 jaar als oneigenlijk wordt aangemerkt, vormt dit de uitdrukking van een hoge omloopsnelheid op de overige spaargelden. Het omloopsnelheids criterium, toegepast op het totaal van de spaargelden bij een bank, houdt hier naar onze mening terecht rekening mee. De omloopsnelheid is naar onze opvatting in principe het belangrijkste criterium voor de monetaire relevantie van vorderingen op het bankwezen. Het is niet juist te stellen dat uit monetair oogpunt spaargelden met een omloopsnelheid van 0,50 en 0,20

houden met verschillen in de gemiddelde omloopsnelheid. Dit thema wil ik hier verder echter buiten beschouwing laten.

Ad d. Dat de omloopsnelheid een registratie achteraf is, is juist. Dat zou natuurlijk ook moeilijk anders kunnen. Dit hoeft evenwel niet weg te nemen dat de berekende omloopsnelheid over de meest recente of over meerdere recente perioden een redelijke indicatie kan verschaffen voor de omloopsnelheid in een volgende periode. Op zich lijkt het een onvoldoende argument om het criterium, zoals het thans wordt toegepast, te laten vervallen. Het heeft in ieder geval dit voordeel dat het minder concurrentieverstorend werkt dan het voorstel waarmee Rijnvos op de proppen komt.

Alternatief Rijnvos

Als „second-best“-middel dat minder bezwaren oproept dan de omloopsnelheid geeft Rijnvos ter overweging om een vooraf bepaald percentage van de spaargelden bij banken als secundaire liquiditeit, dat wil zeggen als oneigenlijk spaargeld, aan te merken. Hij stelt dan:

„De keuze daarvan is arbitrair. Indien het daarbij echter met name de bedoeling is om de versturende invloed van de omloopsnelheid, welke in 1973 is opgetreden te elimineren zou 1972 als oriëntatie kunnen dienen. In dat jaar waren de oneigenlijke spaargelden 3,3% van het totaal“.

Het lijkt of Rijnvos hiermee wil suggereren als zou voor alle geldscheppende instellingen, ongeacht de verschillen in omloopsnelheid, eenzelfde percentage van de spaartegoeden als oneigenlijk kunnen worden beschouwd. Het percentage van 3,3 is namelijk berekend als het oneigenlijk spaargeld bij handelsbanken ten opzichte van het totaal aan spaargelden bij handelsbanken én landbouwkredietinstellingen in 1972.

Wat betreft de spaargelden bij handelsbanken en landbouwkredietinstellingen lag in 1972 de verhouding als volgt:

Spaargelden bij handelsbanken en landbouwkredietinstellingen in 1972 (mln. gld.)

	Handelsbanken	Landbouwkredietinstellingen
Totaal spaargelden	8.370	18.835
Waarvan eigenlijk	7.478	18.835
oneigenlijk	892	—
Omloopsnelheid	0,64	0,44

niet verschillen. Spaargelden met een looptijd van 2 jaar zijn beslist monetair relevanter dan spaargelden met een looptijd van 5 jaar. Voor zover dit tot uitdrukking komt in de methode die bij de splitsing van spaargelden wordt toegepast, is dit volkomen terecht. Zelfs ware er voor te pleiten, dat vooral in het kader van het systeem van indirecte kredietbeheersing over het totaal van de door ingezetenen toevertrouwde gelden per bankinstelling rekening wordt ge-

*De auteur is hoofd van de afdeling Economisch Onderzoek binnen de Studiedienst van de Centrale Rabobank.

1) Dr. C. J. Rijnvos, Liquiditeiten en monetair beleid.

2) Prof. Dr. W. Eizenga, Het liquiditeitskarakter van spaartegoeden, *De Economist* 1968, no. 1, Drs. M. P. H. Strijers. Het tijdschrift bij spaartegoeden, *ESB*, 15 mei 1968. Drs. A. J. van Straaten, Enkele aspecten van de stijging van de omloopsnelheid van tegoeden op spaarrekening, *Selectie studies over sparen, omloopsnelheid, geldvraag*. Coöp. Centr. Raiffeisenbank, januari 1969.

Ultimo 1972 werd op basis van de omloopsnelheid 10,7% van de spaargelden bij handelsbanken als oneigenlijk beschouwd. Bij de landbouwkredietinstellingen komt op basis van een omloopsnelheid lager dan 0,5 uitsluitend eigenlijk spaargeld voor. Het zal duidelijk zijn dat alleen al door de weinig objectieve presentatie het voorstel van Rijnvos in een minder gunstig daglicht komt te staan. Een gelijke behandeling van spaargelden bij de afzonderlijke bankinstellingen ongeacht de aanzienlijke verschillen in omloopsnelheid is niet reëel. Het zou een stap terug betekenen op de weg die met de introductie van het omloopsnelheids criterium in de monetair analyse is ingeslagen, doch dat niet alleen. Tevens zou door een benadering van de spaargelden, waarbij geen of in mindere mate rekening wordt gehouden met verschillen in omloopsnelheid, in sterkere mate dan thans reeds het geval is er sprake zijn van een concurrentieverstoring.

Rijnvos stelt in zijn artikel dat de progressieve invloed van spaargelden met een relatief lange rusttijd op de omloopsnelheid tot discriminatie bij de toepassing van de indirecte kredietrestrictie kan leiden. Wij hebben deze opvatting hiervoor reeds bestreden. Niet in het feit dat eigenlijke spaargelden bij een gemiddeld hoge omloopsnelheid ten dele als oneigenlijk kunnen worden aangemerkt, ligt in het huidige systeem een bron van discriminatie. Wél echter in het feit dat in het kader van de indirecte kredietrestrictie geen liquiditeitsverplichtingen gelden tegenover de totale spaargelden per bankinstelling die proportioneel verschillen met de omloopsnelheden. Uitgaande van de huidige percentages aan liquide middelen die dienen te worden aangehouden tegenover de korte en lange gelden van resp. 9% en 6%, kan de gemiddelde liquiditeitseis ten opzichte van de spaargelden bij handelsbanken op basis van de spaarcijfers ultimo 1972 worden berekend als:

$$\frac{892 \times 9\% + 7.478 \times 6\%}{8.370} = 6,3\%$$

Dit is een slechts fractioneel hogere liquiditeitseis dan die van de toepassing op de spaargelden bij landbouwkredietinstellingen bij een omloopsnelheid die 45% hoger ligt. Bij een liquiditeitseis van 14% tegenover de korte gelden komt deze verhouding slechts weinig beter te liggen. De liquiditeitseis zou dan namelijk uitkomen op 6,9%. Naar onze opvatting ligt het uit een oogpunt van juiste concurrentieverhoudingen veel meer in de rede om in sterkere mate dan thans het geval is rekening te houden met verschillen in omloopsnelheid. Door afschaffing van het omloopsnelheids criterium neemt de concurrentieverstoring invloed nog verder toe.

Conclusie

De eerste twee bezwaren, zoals Rijnvos die aanvoert tegen de huidige methode van splitsing van spaargelden, zijn naar onze mening terecht. Aan deze bezwaren kan worden tegemoet gekomen door spaargelden en niet-zakelijke termijndeposito's als één categorie op te vatten. Spaargelden en niet-zakelijke deposito's worden dan op een gelijke wijze behandeld, terwijl overboekingen tussen deze vormen van toevertrouwde gelden dan geen invloed meer hebben op de berekening van de omloopsnelheid. De verwerping van het omloopsnelheids criterium op grond van het feit, dat spaargelden met een looptijd langer dan twee jaar ten dele als oneigenlijk zouden kunnen worden aangemerkt en omdat de omloopsnelheid eerst achteraf kan worden geregistreerd, is niet terecht. Zowel uit monetair oogpunt als op grond van juiste concurrentieverhoudingen zou, zelfs in sterkere mate dan in het huidige systeem van kredietbeheersing het geval is, rekening moeten worden gehouden met verschillen in omloopsnelheid op de door ingezetenen toevertrouwde gelden per bankinstelling.

H. A. de Werker

Naschrift

In het artikel „Liquiditeiten en monetair beleid“ is niet gesuggereerd om bij alle geldscheppende instellingen — ongeacht verschillen in omloopsnelheid — eenzelfde percentage van de spaartegoeden als oneigenlijk te beschouwen; het voorstel om „een vooraf bepaald percentage van de spaargelden bij banken als secundaire liquiditeit aan te merken“ is als „second-best“-oplossing ondubbelzinnig, klaar en duidelijk gedaan. Het onaangename verwijt dat „alleen al door de weinig objectieve presentatie“ het gedane voorstel „in een minder gunstig daglicht komt te staan“ mist dan ook elke grond. Voorts passen bij de beschouwing van De Werker de volgende opmerkingen:

Ad a. de ongelijke behandeling van niet-zakelijke deposito's en spaargelden bevat geen kritiek op de omloopsnelheid, zoals De Werker stelt. Die ongelijke behandeling is niet in overeenstemming met het criterium dat substitueerbare liquiditeitsvormen gelijkelijk moeten worden benaderd bij de berekening van de liquiditeitsmassa;

Ad b. het omloopsnelheids criterium maakt de liquiditeitsmassa qua omvang afhankelijk van haar compositie. Dit is voor de hand liggend want als spaargelden, die voor x% eigenlijk van aard zijn, worden opgevraagd, leidt dit tot een liquiditeitscreatie van x% en een liquiditeitsmutatie van 100 - x%, plus een

vergroting van de oneigenlijke spaargelden door de impliciete stijging van de omloopsnelheid. Uiteraard kan dit niet worden opgelost — zoals De Werker voorstelt — „door niet-zakelijke deposito's en spaargelden als één categorie op te vatten“. In alle gevallen, waarin op een andere wijze over spaargelden wordt beschikt dan door overschrijving naar niet-zakelijke deposito's — zoals door chartale opvraag of door overschrijving naar een giraal geldrekening — blijft ook bij de voorgestelde gelijkstelling de ongewenste afhankelijkheid bestaan. Dit is in de beschouwing van De Werker geheel over het hoofd gezien;

Ad c. het gebruikelijke criterium betekent dat spaargeld met een hoge omloopsnelheid als eigenlijk kan worden aangemerkt, terwijl in het tegenovergestelde geval — dus bij een lange rusttijd — het als oneigenlijk kan worden gekwalificeerd. De Werker acht dit in beginsel juist want „spaargelden met een looptijd van twee jaar zijn beslist monetair relevanter dan spaargelden met een looptijd van vijf jaar“. Op die wijze vervalt men in een oeverloos liquiditeitsbegrip oftewel in de fout van het Radcliffe Committee, waar Korteweg terecht voor waarschuwt 1). Voorts zijn ingevolge het omloopsnelheids criterium, dat De Werker wil handhaven, spaargelden met een looptijd van twee jaar monetair niet-relevant, zodat voorgaande geciteerde zinsnede de vraag oproept wat minder relevant is dan niet-relevant. Dit moet een negatieve relevantie zijn, welke uiteraard elke grond mist. Toch aanvaardt De Werker haar met als consequentie dat spaargelden die eigenlijk secundaire liquiditeiten zijn, niet als zodanig worden aangemerkt. Daarmee is tevens aanvaard dat — inherent aan het omloopsnelheids criterium — de liquiditeitsmassa afhankelijk is van haar compositie, hoewel het elimineren van deze afhankelijkheid voor De Werker hét motief vormt om spaargelden en niet-zakelijke deposito's in één categorie onder te brengen. Wanneer dit laatste niet gebeurt, is de omvang van de liquiditeitsmassa immers „ten onrechte afhankelijk van de wijze waarop zij is

1) Prof. Dr. P. Korteweg, Inflatie en de monetairisten; een naschrift, *ESB*, 4 september 1974, blz. 771. Overigens meent Korteweg ten onrechte dat onze beschouwing aanleiding geeft tot de Radcliffe-fout. De gedachtegang van Korteweg schijnt nog niet afgerond te zijn. Enerzijds bekritiseert hij De Nederlandsche Bank, want die liet in 1973 de primaire en secundaire liquiditeiten stijgen met f. 10.274 mln. (22%). Anderzijds wenst hij het liquiditeitsbegrip te beperken tot het chartale en girale geld (*ESB*, 4 september 1974, blz. 772). Dit steeg in 1973 met f. 15 mln.; procentueel is dat te verwaarlozen. Hierbij blijft de vraag, hoe men de kritiek op DNB in overeenstemming moet brengen met de groei van de liquiditeitsmassa volgens de omschrijving van Korteweg, onbeantwoord.

Boeken nieuws

W. J. Slagter met medewerking van J. Th. M. Palstra en J. C. K. W. Bartel:
Compendium van het ondernemingsrecht. Tweede druk, Kluwer, Deventer, 1973,
431 blz., f. 50.

Dit compendium is een vervolg op het compendium van het *vennootschapsrecht*, dat in 1968 verscheen. De verandering in de titel geeft de verandering in het recht aardig weer. In de afgelopen jaren is een verschuiving opgetreden van vennootschapsrecht naar ondernemingsrecht. De term „vennootschap” werd gebruikt, omdat de belangrijkste rechtsvorm van de onderneming de vennootschap was en binnen dit „schap” voornamelijk de vennoten — de kapitaalverschaffers — en met vennoten gelieerde groepen, zoals bestuur en commissarissen, het voor het zeggen hadden. De „arbeidsverschaffers” — de werknemers — kwamen in het vennootschapsspel zo goed als niet voor. In deze situatie nu is enige verandering gekomen: ook de werknemers hebben op het ogenblik enkele bevoegdheden binnen de juridische organisatie.

Een tweede factor die invloed heeft uitgeoefend op het rechtsgebied dat voorheen met „vennootschapsrecht” werd aangeduid, is de Europese economische integratie. De eerste Richtlijn van de EG heeft er o.a. toe geleid dat ons recht

is uitgebreid met een nieuwe ondernemingsvorm: de besloten vennootschap met beperkte aansprakelijkheid (de BV). Voorts staat nog op stapel de Europese NV, een geesteskind van o.a. de Rotterdamse hoogleraar P. Sanders.

Tenslotte kan worden vermeld de hercodificatie van het Nederlandse privaatrecht, die o.a. wat betreft het rechtspersonenrecht in een vergevorderd stadium is.

Aan al de hiervoor genoemde verschijnselen wordt in het compendium ruime aandacht besteed. Om een indruk te geven van de rijke inhoud volgt hieronder eerst een verkorte inhoudsopgave.

Hoofdstuk 1. Ondernemingsrecht algemeen, bevat beschouwingen omtrent het karakter van de onderneming, de medezeggenschap, vertegenwoordiging enz.

Hoofdstuk 2. Behandelt de vennootschappen zonder rechtspersoonlijkheid zoals de vennootschap onder firma.

Hoofdstuk 3. Beschrijft die rechtsvormen van de onderneming die geen vennootschap zijn: de stichting en de coöperatieve vereniging.

gedeeltelijk, of niet tot de liquiditeiten wordt gerekend, ongeacht de instelling waarbij zij wordt aangehouden. Het omloopsnelheids criterium is hiervoor ongeschikt. Zoals wij in „Liquiditeiten en monetair beleid” reeds schreven, is eigenlijk een classificatie van de spaargelden op basis van de mogelijke opvraagbaarheid in de loop van de tijd te prefereren. Maar dat is praktisch niet toepasbaar omdat vele spaargelden weliswaar direct opvraagbaar zijn, maar de facto lange tijd uitstaan. Met het oog daarop is als „second-best”-oplossing het voorstel gedaan een bepaald percentage van de spaargelden als liquiditeit aan te merken. De Werker verwerpt dit voorstel en kiest voor de omloopsnelheid, omdat die — met alle tekorten welke zij heeft — ertoe leidt dat elke bespaarde gulden bij de coöperatieve banken een looptijd heeft van minstens twee jaar. Dat deze gedachtengang steunt op neutraliteit met betrekking tot de concurrentieverhoudingen is niet erg geloofwaardig.

C. J. Rijnvos

Hoofdstuk 4. Behandelt het algemene deel van het recht met betrekking tot de NV en de BV.

Hoofdstuk 5. Geeft een beschrijving van de Structuurwet: de rechtsregels die gelden met betrekking tot grote NV's en BV's.

Hoofdstuk 6. Bevat de bijzondere regelingen met betrekking tot de BV.

Hoofdstuk 7. Behandelt het ondernemingsrecht dat van toepassing is op verschillende rechtsvormen van ondernemingen: de Wet op de Ondernemingsraden, de Wet op de Jaarrekening enz.

Hoofdstuk 8. Behandelt samenwerkingsvormen tussen ondernemingen en omvat onderwerpen als: joint-venture, fusie en fusiegedragsregels, concernrecht en de Europese NV.

Goed verzorgde bijlagen en registers sluiten het boek af.

Zoals uit de voorgaande verkorte inhoudsopgave blijkt, worden door de schrijvers zeer veel onderwerpen behandeld. Zeer instructief acht ik daarbij de integratie van „handelsrecht” en belastingrecht. Vooral „de praktijk” zal hier genoeg aan beleven.

In het Voorwoord wordt medegedeeld dat de tekst gedeeltelijk in een klooster is geconcipieerd; het universitaire bedrijf is naar Slagters inzicht zo onrustig „dat men zelfs in zijn studeerkamer de rust niet kan her vinden”. Deze m.i. enigszins overtrokken „constatering” brengt mij op wat naar mijn inzicht het belangrijkste bezwaar is tegen het boek: het geheel is een bonte mengeling van beschrijvingen en waarderungen. Slagter is, naar hij mededeelt, van mening dat grote terreinen van de rechtswetenschap binnen bepaalde vooronderstellingen waarde vrij kunnen worden beoefend, dat dit echter t.a.v. sommige onderdelen, en naar zijn inzicht behoort het ondernemingsrecht tot deze onderdelen, niet mogelijk is.

Het waarom van deze stelling ontgaat mij. Als het ondernemingsrecht qua wetenschapsbeoefening niet waarde vrij is, waarom dan ook niet bijv. het staatsrecht? Hoe gepassioneerd de spelers in het rechtsspel ook tegenover elkaar mogen staan, het is m.i. t.a.v. alle rechtsgebieden mogelijk een „buitenspel” standpunt in te nemen. Dat een buitenspelpositie wordt gekozen, welke buitenspelpositie wordt gekozen en welke bril de buitenspelers opzet, zijn kwesties van beleid, die op grond van waardering worden beslist. Ik ontken derhalve de onvermijdelijkheid van de „waardevolle” behandeling van het ondernemingsrecht.

In het kader van deze bespreking past het niet een uitgebreide kritiek m.b.t. verschillende onderdelen van de inhoud te leveren. Ik kies enkele voorbeelden ter illustratie.

Op de blz. 27/28 wordt uit de omstandigheid, dat blijkens een enquête werknemers een voorkeur hebben voor verbetering van primaire arbeidsvoorwaarden boven verbetering van secundaire, geconcludeerd dat erop korte-

termijn wordt gedacht en dat de werknemers geen verantwoordelijkheid voor hun eigen leven willen aanvaarden. Daarna wordt de vraag gesteld: „Hoe kan de werknemer, die al geen verantwoordelijkheid voor zijn eigen leven wil aanvaarden, verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in de onderneming gaan dragen?”. De „goede” verstaander — die suggestiviteit en validiteit van redeneringen weet te onderscheiden — weet het antwoord op de vraag: uit de gegevens kan de conclusie niet worden afgeleid; een schoolvoorbeeld van een *petitio principii*.

Nog een voorbeeld van de betrekkelijk suggestieve betoogtrant: zoals bekend zal zijn, worden rechtsregels o.a. geformuleerd in wetten. Deze wetten leggen o.a. verplichtingen op aan individuen, behorende tot bepaalde groepen of verschaffen aan individuen die tot bepaalde groepen behoren bepaalde bevoegdheden. De termen waarmede de hiervoor genoemde groepen worden aangeduid, kunnen zeer verschillend zijn: eigenaren, NV's, elk belanghebbende enz. De omschrijving kan dus meer of minder precies zijn. Wie bijvoorbeeld onder „belanghebbende” valt, wordt in ons rechtstelsel beslist door degenen die op grond van daartoe verleende bevoegdheden een beslissing daaromtrent nemen. In het Nederlandse recht bestaat niet het bevoegdheidsvoorschrift dat rechtsgelerden een dergelijke bevoegdheid toekent. Als Slagter dan ook op blz. 244 van zijn boek schrijft dat aandeelhouders niet tot de kring „belanghebbenden” behoren, die een bepaalde handhavingsbevoegdheid hebben t.a.v. de Structuurwet, dan wordt daarbij onvoldoende duidelijk aangegeven dat deze uitspraak slechts een voorspelling of een wens is en niet een vastliggend „juridisch feit”.

Tenslotte nog een enkele opmerking ter geruststelling van aanstaande lezers die zich wellicht „white colour criminals” zouden kunnen gaan voelen. Op blz. 289 schrijft Slagter dat verkoop van tot zekerheid overgedragen goederen (zekerheidseigendom) door degene die deze tot zekerheid heeft overgedragen aan zijn crediteur, het misdrijf van verduistering oplevert voor de verkoper. Het is m.i. zeer de vraag of Slagter hier het geldend recht juist weergeeft; de stelling dat zekerheidsoverdracht altijd degene die hem toebehorende goederen tot zekerheid heeft overgedragen beschikkingsonbevoegd maakt, is m.i. naar Nederlands recht in zijn algemeenheid niet te verdedigen. Overdracht van dergelijke goederen behoeft dan ook niet het misdrijf van verduistering op te leveren.

De hiervoor gemaakte opmerkingen zijn naar mijn inzicht typerend voor het boek. Gaarne laat ik het aan de lezer

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL ROTTERDAM B.V.

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Rochussenstraat 223, Rotterdam 3003
Tel. (070) 76 11 88

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.

(I.M.)

over zelf een expeditie te ondernemen ten einde krenten, stenen en noten zelf op te sporen. Tijdens deze ontdekkingsreis wordt „en passant” de stof van een handboek voor het ondernemingsrecht door de lezer verwerkt.

J. Th. Degenkamp

Marie-Françoise Lanfant: Sociologie van de vrije tijd. Aulaboeken nr. 515, Het Spectrum, Utrecht, Antwerpen, 1974, 228 blz., f. 8,50.

De sociologie van de vrije tijd is een jonge tak van wetenschap. Het belangrijkste thema van dit boek is het verzamelen en ordenen van diverse opvattingen over vrije tijd. In kort bestek worden de ideeën uit de Oudheid en de 19e eeuw (Sain-Simon, Lafargne, Veblen) belicht. Daarna volgt een uiteenzetting van de twee belangrijkste stromingen: de liberaal-kapitalistische en de marxistische, en hun wederzijdse kritiek. Tenslotte onderwerpt de schrijfster het bijeengebrachte materiaal aan een kritische analyse en tracht zij een bruikbaar begrippenapparaat op te bouwen. Dit boek verscheen oorspronkelijk in Frankrijk onder de titel: *Les théories du Loisir*.

H. J. Bronkhorst en S. J. Vermaas: Arresten over Europees recht. H. D. Tjeenk Willink, Groningen, 1974, 178 blz., f. 19,25.

Supplement 1974 van de rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen.

H. G. Johnson en A. R. Nobay (ed.): Issues in monetary economics. Oxford University Press, Londen, 1974, 595 blz., £3.50 (paperback) en £8.00 (gebonden).

Bevat de preadviezen van een conferentie van de „Money Study Group” te Bournemouth in 1972. De preadviezen behandelen de volgende onderwerpen: geld in een internationale economie; recente ontwikkelingen in de monetair-theorie; geld en economische activiteit; recente ontwikkelingen in de Britse monetaire politiek. Deze onderwerpen werden ingeleid door resp. H. G. Johnson, F. Brechlin, D. Laidler en M.

Parkin, en A. R. Nobay. De preadviezen waren van: Don Patinkin, A. James Meighs, A. K. Swoboda, I. F. Pearce, F. Hirsch, J. S. Flemming, R. J. Barro, A. M. Santomero, G. R. Fisher, D. K. Sheppard, E. L. Feige, G. Clayton, J. C. Dodds, J. L. Ford, D. Ghost, W. R. White, J. P. Burman, J. H. Wood, M. J. Artis, R. L. Harrington en D. F. Lomax.

Richard T. Gill: Economics: a text included readings. Goodyear Publishing Company Pacific Palisades, California, 1973, 846 blz., £6.50.

Theorieboek over algemene economie. Bevat de volgende delen: 1. Basic economic systems; 2. Macroeconomics; 3. Microeconomics; 4. Contemporary economic problems. De auteur heeft de theorie aangevuld met stukken tekst van belangrijke economen. Drs. W. Sidré besprak dit originele leerboek in zijn column in *ESB* van 13 maart jl.

Prof. Mr. T. Koopmans: De macht van de feiten. Kluwer BV, Deventer, 1974, 19 blz., f. 3.

Bevat het decanaal openingscollege op 18 september 1973 uitgesproken bij de aanvang van het collegejaar 1973/1974 van de juridische faculteit der Rijksuniversiteit te Leiden, *De macht van de feiten* en het doctoraalcollege op 13 november 1970 te Leiden uitgesproken, ter gelegenheid van het overlijden van Charles de Gaulle, *Persoonlijkheden, politiek en staatsrecht*.

ESB

Mededeling

Miljoenennota

Op dinsdagavond 15 oktober organiseert Panta Rei, de Kring van Afgestudeerden der NEH, een openbare bijeenkomst over de *Miljoenennota 1975*. Inleider is Prof. Dr. L. Koopmans, hoogleraar Openbare Financien aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Aanvang: 19.30 uur;

Plaats: Erasmus Universiteit Rotterdam, Burg. Oudlaan 50, zaal D-6.

Inlichtingen: Drs. J. Hartog, tel.: (010) 14 55 11, tst. 3494.